

**Міністерство освіти і науки України  
Чернівецький національний університет  
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

**Війни імператора Юстиніана I та їх наслідки  
Дипломна робота  
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконав:  
студентка 2(м) курсу, групи 621  
Спеціальності 032 Історія та археологія  
Бернацька Ірина Степанівна  
Керівник: д.і.н., доцент Боднарюк Б.М.

До захисту допущено:  
**Протокол засідання кафедри № 4**  
від «  » листопада 2025 р.  
Зав. кафедри \_\_\_\_\_ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

## **АНОТАЦІЯ**

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,  
здобувачки вищої освіти 621 гр. факультету історії, політології  
та міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича  
Спеціальність – 032 Історія та археологія

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,  
м. Чернівці, 2025 р.

**Бернацької І. С.**

**на тему: «ВІЙНИ ІМПЕРАТОРА ЮСТИНІАНА I  
ТА ЇХ НАСЛІДКИ»**

В магістерській роботі розглядається низка питань, пов'язаних з висвітленням і комплексною характеристикою мілітарних виправ, організованих та реалізованих імператором Східної Римської імперії (Візантії) Юстиніаном I Великим у період його правління. Мета війн – відвоювання та відновлення територій старої Римської держави в кордонах II-III ст. н.е.

Крім того, в роботі так само вивчаються й визначаються пріоритетні напрямки тогочасної зовнішньої політики Візантії, її дипломатичні орієнтири і стратегічні практики. Окрема увага приділяється умовам та наслідкам приходу до влади василевса Юстиніана, особливостям його реформаторської діяльності, спрямованої на реорганізацію та зміцнення візантійської армії і флоту.

Так само в магістерській роботі аналізуються структурні і організаційні засади ромейського війська, його тактичні переваги, види озброєння й комплектації. Разом з тим, висвітлюються війни Візантійської імперії як на Сході (зокрема, війни з Персією), так і на Заході (Готські воєнні кампанії та Вандальська війна).

**Ключові слова:** Східна Римська імперія, Візантія, імператор Юстиніан, візантійські війни, ромейська армія, Перські війни Візантії, Вандальська війна, Готські війни Візантії.

## **АНОТАЦІЯ**

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,  
здобувачки вищої освіти 621 гр. факультету історії, політології  
та міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,  
м. Чернівці, 2025 р.

**Бернацької І. С.**

**на тему: «ВІЙНИ ІМПЕРАТОРА ЮСТИНІАНА І  
ТА ЇХ НАСЛІДКИ»**

В магістерській роботі розглядається низка питань, пов'язаних з висвітленням і комплексною характеристикою мілітарних виправ, організованих та реалізованих імператором Східної Римської імперії (Візантії) Юстиніаном I Великим у період його правління. Мета війн – відвоювання та відновлення територій старої Римської держави в кордонах II-III ст. н.е.

Крім того, в роботі так само вивчаються й визначаються пріоритетні напрямки тогочасної зовнішньої політики Візантії, її дипломатичні орієнтири

і стратегічні практики. Окрема увага приділяється умовам та наслідкам приходу до влади василевса Юстиніана, особливостям його реформаторської діяльності, спрямованої на реорганізацію та зміцнення візантійської армії і флоту.

Так само в магістерській роботі аналізуються структурні і організаційні засади ромейського війська, його тактичні переваги, види озброєння й комплектації. Разом з тим, висвітлюються війни Візантійської імперії як на Сході (зокрема, війни з Персією), так і на Заході (Готські воєнні кампанії та Вандальська війна).

**Ключові слова:** Східна Римська імперія, Візантія, імператор Юстиніан, візантійські війни, ромейська армія, Перські війни Візантії, Вандальська війна, Готські війни Візантії.

Дипломна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

\_\_\_\_\_ Бернацька І. С.

## **Зміст**

|                                                                                                              |                 |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------|
| <b>Вступ.....</b>                                                                                            | <b>С. 6-19</b>  |
| <b>Розділ 1. Прихід Юстиніана I Великого до влади і особливості його зовнішньої політики.....</b>            | <b>С. 20-35</b> |
| <b>Розділ 2. Візантійська армія у першій половині VI ст.: структура, тактика, озброєння, постачання.....</b> | <b>С. 36-51</b> |
| <b>Розділ 3. Мілітарні виправи Візантії на Сході: війни з Персією та їх наслідки.....</b>                    | <b>С. 52-63</b> |
| <b>Розділ 4. Воєнні кампанії Візантії на Заході: Вандальська війна та Готські війни.....</b>                 | <b>С. 64-75</b> |
| <b>Висновки.....</b>                                                                                         | <b>С. 76-81</b> |
| <b>Список використаних джерел та літератури.....</b>                                                         | <b>С. 82-90</b> |

## Вступ

Як відомо, майже всі візантійські імператори після подій 476 р. бачили в землях Заходу не втрачені території, а лише такі, що тимчасово вийшли з-під контролю східної Імперії. При Юстиніані ця ідея лягла в основу декількох переможних війн. Їх магістральна мета: повернення втрачених земель й відновлення колишньої єдиної Римської імперії (в кордонах II ст.)

В цілому даний грандіозний план виглядав надто амбіційно – з точки зору необхідних для його реалізації ресурсів – щоб мати серйозні шанси на успіх. Тим не менш, імператор Юстиніан дуже близько підійшов до його здійснення. Проблеми, які виникли після його смерті внаслідок агресивного зовнішньополітичного курсу, довели кінцеву нереальність поставлених цілей і завдань.

Після смерті у 526 р. Теодоріха I Великого, впливового остготського короля, – між його спадкоємцями очікувано почалась боротьба за владу. Майже одночасно – у 526-527 рр., роздори й усобиці почалися на теренах Північної Африки – в королівстві вандало-аланів; після того, як вони форсували Рейн, пройшли «номадичною хвилею» через Галлію та Іберію (Іспанію), рішуче переправилися через Гібралтар й, опинившись на північноафриканському узбережжі, 429 р. утворили власну державу (за Гейзериха (428-477), сміливого та войовничого керманича), – на кінець 20-х рр. VI ст. чвари охопили всю вандальську верхівку.

Понад століття вандальські королі, зміцнивши свою владу, збільшивши ресурси і створивши потужний флот, грабували всі навколишні території – як на морі, так і на суходолі. Вони заважали торгівлі, судноплавству, постійно організовували набіги на Італію й острови Середземного моря. Східна Римська імперія значно від них потерпала. Отже, внутрішні політичні конфлікти й релігійне протистояння (аріан з нікейцями-ортодоксами) дали василевсу ромеїв привід втрутитися.

У 532 р. Юстиніан почав військову кампанію. Наступного року його полководець Велізарій висадився на Африканський континент на чолі

порівняно невеликого, але мобільного загону, стрімко атакував, розгромив дві вандальські армії й захопив столицю – Карфаген; супротивник втратив віру у перемогу. Ця перемога дала можливість імператору повірити в себе.

У 535 р. під новим приводом – виникла необхідність втрутитися у справи остготів, щоб навести у них в державі порядок, – візантійські війська окупували Сицилію, а невдовзі й усю Південну Італію. Східні готи не спромоглися організувати ворогу достойну відсіч і ромеї захопили їх столицю Равенну (колишню останню столицю Західної Римської імперії); полоненого короля Вітигиса відправили під вартою до Константинополя.

Війна була майже виграна. Проте Юстиніан – людина, яка все життя нікому не довіряла і всіх завжди підозрювала – вирішила, що у Велізарія можуть виникнути спокусливі політичні (владні) амбіції; тому імператор несподівано відкликав його з Італії. З іншого боку, у Імперії з'явилась серйозна проблема: в її володіння вторгся перський цар Хосров I; ситуація на східних кордонах загострилася.

У 540 р. правитель Персії захопив Антіохію – найбагатше і стратегічно найважливіше місто в Сирії. Перед нападом, Хосрова відвідала остготська делегація; Юстиніан зрозумів мету остготів – нова війна Імперії на Сході дасть їм шанс покращити своє становище. Їхній розрахунок виявився вірним: за відсутності Велізарія готське військо під керівництвом короля Тотіли за півроку спромоглося повернути собі Равенну, Рим, Неаполь і більшу частину Апеннінського півострову.

Почалась фаза затяжної виснажливої вимотуючої війни. Наступні десять років ромеї безперервно вели на території усєї Італії дрібні бойові дії, щоб остаточно зламати опір остготів; тиску не витримав навіть герцог Беневента. Разом з тим, необхідно зазначити: імперські амбіції Юстиніана дійсно сягали далеко. Внаслідок ще однієї вдалої військової кампанії ромейська армія закріпилась у Південній Іспанії, відвойованої у вестготів (таких самих аріан як і остготи).

Для відродження втраченої величі Рима, імператор Юстиніан наказав здійснити кодифікацію римського права; як наслідок, з'явились «Дигести» і «Кодекс Юстиніана» (у подальшому вони стали основою для розвитку візантійського законодавства). Намагаючись відігравати роль необмеженого та всевладного правителя Візантійської імперії, а також – захисника ніео-царгородського Символу Віри (як основи ортодоксального православ'я) та Церкви, василевс придушив останні осередки язичництва у своїх володіннях й дарував чернецтву Афон.

Крім того, Юстиніан провів низку адміністративних реформ і суттєвих перетворень з метою ефективною модернізації державного управління (розгалуженого бюрократичного апарату). Тим не менш, намагання імператора перманентно втручатися у церковні справи дали доволі негативний результат: стався конфлікт з Римською курією та папством відносно догматичного питання про «Три глави». Рішення П'ятого Вселенського собору ситуацію не виправили.

Доцільно підкреслити: імператор Юстиніан I не завжди був популярний та шанований своїми підданими. Наприклад, у 532 р. він ледь не втратив ромейський престол в ході великого столичного повстання, котре отримало назву «Ніка»; проти василевса його оточення організувало чотири змови (щоправда, кожного разу знаходився зрадник і заколот ліквідовувався ще на стадії підготовки). Багато імперських аристократів і вельмож засуджували імператора за його аморальне життя й нещирий мстивий характер.

Так само необхідно акцентувати: після своєї смерті владолюбний імператор Юстиніан залишив Імперію, яка територіально збільшилася майже вдвічі. Проте, вона була надто розтягнутою й розкиданою як у мілітарному, так і в економічному відношенні. Василевс бачив у собі втілення вищої (автократичної) римської влади (як монархи I-II ст.); наступники Юстиніана, котрі правили на візантійському троні протягом другої половини VI ст., зіткнулись із новими зовнішніми ворогами, відсутністю в державній

скарбниці грошей, постійним невдоволенням населення високими податками й постійною потребою у солдатах (з усіма відповідними витратами на їх утримання).

Однак, саме доба врядування імператора Юстиніана Великого з його мілітарними виправами, завоюваннями, реформами, нововведеннями дозволила Східній Римській імперії піднятися і зайняти домінуюче місце на тогочасній міжнародній арені; Візантія завдяки зовнішній політиці Юстиніана I спромоглася інкорпорувати до свого складу значні території й морські володіння на трьох континентах – Азійському, Європейському, Африканському. Надалі до кінця існування Імперії жодному василевсу ромеїв не вдалося досягнути подібного успіху.

**Актуальність теми дослідження.** Обрана для вивчення в магістерській роботі проблематика є **актуальною**, оскільки вона відображає та ілюструє причини і наслідки реалізації Візантією агресивної імперської політики на міжнародній арені. Магістральний зовнішньополітичний курс Східної Римської імперії, котрий вона активно проводила у першій половині VI ст. і в наш час практикується як базова модель деякими державними утвореннями імперського типу по відношенню до сусідніх країн.

**Актуалізованим** прикладом може слугувати наша держава, яка нині опинилась у фокусі територіальних зазіхань з боку агресивно налаштованої країни-сусідки, з її відродженими імперськими зазіханнями й устремліннями. Крім того, тема магістерської роботи **актуалізується** крізь призму геополітичних процесів, що значною мірою міняють сучасну безпекову архітектуру низки конкретних держав з одного боку, стратегію національних пріоритетів і принципи міжнародних відносин – з іншого.

**Джерельна база.** Джерельною базою даної магістерської роботи послуговував корпус візантійських (ромейських) і латинських писемних джерел VI-XII ст., де фігурує розмаїтна багатопланова інформація, пов'язана з епохою врядування імператора Юстиніана Великого, у тому числі –

розповіді, судження, оцінки, описи, твердження і конкретний фактологічний матеріал відносно ромейських імперських війн першої половини VI ст.

Візантійських авторів – переважно істориків й державних діячів з талантом письменника, твори яких дійшли до наших днів, – усього десять. Проаналізуємо їх праці, де висвітлюється епоха правління Юстиніана Великого.

Першим за хронологією є Марцеллін Коміт (467-535), родом з Іллірії (на Балканах), придворний історіограф Юстиніана, який склав цікаву історичну «Хроніку» [12] будучи в дружніх стосунках з імператором. Його опус охоплює події з року вступу на Римський престол імператора Феодосія I Великого (379 р.) до сьомого року врядування самого Юстиніана (534 р.). Найбільше уваги Марцеллін Коміт приділив подіям, що відбувались безпосередньо в столиці Імперії й, зокрема, стосувались реформаторських заходів василевса.

Другий відомий імперський хроніст – антиохієць Іоанн Малала (491-578), автор «Хронографії» [7]; за жанром – це «всесвітня історія», де в останньому розділі висвітлюється й доба врядування Юстиніана до року його смерті (565 р.). В книгах 13-18 письменник розглядає ромейську історію від Константина Великого до вищезгадуваної дати; у своєму трактаті Малала описує низку маловідомих подій, пов'язаних з дунайськими походами Юстиніана.

Третім йде чи не найвідоміший візантійський історик – класик, справжній літописець епохи Юстиніана Великого, його біограф і об'єктивний критик, ретельний фіксатор усіх війн та походів василевса – палестинець Прокопій Кесарійський (493-567), секретар полководця Велізарія та практикуючий юрист. Його наукова спадщина – п'ять взірцевих трактатів, присвячених к виключно правлінню Юстиніана; це – «Війна з персами» [16], «Війна з вандалами» [17], «Війна з готами» [19], «Таємна історія» [18], «Про будівлі» [20].

Стислу, однак цілком об'єктивну характеристику його історико-літературному доробку дає авторитетний візантиніст минулого століття Георг Острогорський. Ось що він пише: «Визначним істориком доби імператора Юстиніана був Прокопій Кесарійський. Як особистий секретар Велізарія він брав участь у війнах проти вандалів, готів, персів та описав ці походи у семи книжках, доведених до 551 р., куди згодом додав восьму книжку, яка охоплює 551-553 рр.

Він був також автором інших творів: славетної «Таємної історії», спрямованої проти Юстиніана і Феодори, його дружини, та дописаної до 554 р.; «Про будівлі», де прославляє діяльність Юстиніана на ниві будівництва. Прокопій не завжди дотримувався об'єктивності; його твір «Про будівлі» - панегірик на честь Юстиніана; те саме можна сказати і про історію війн. Натомість «Таємна історія» більше схожа на брудний пасквіль. Однак його твори – неоціненний скарб для дослідника. До того вони ж мають високу літературну цінність» [58, с. 27-28].

Четвертий візантійський письменник, котрий залишив свідчення про мілітарні виправи Юстиніана – Менандр Протектор (536-582). Менандр був дипломатом і професійним істориком. Для написання своєї «Історії» [14] він використав значну кількість дипломатичних документів. Достатньо повно Протектор висвітлив тодішній зовнішньополітичний курс Візантійської імперії. Доречно акцентувати – його опус є своєрідним продовженням трактату Агафії Міринейського про добу Юстиніана.

Сам Агафій (536-582) народився у містечку Мірина в Малій Азії; він – син ритора Мемнонія. Завдяки батькові Агафій здобув класичну античну освіту й став успішним столичним юристом. Крім адвокатської практики, юнак захоплювався літературою та поезією (став майстром епіграми), однак справжнє визнання йому приніс історичний трактат «Про володарювання Юстиніана у 5 книгах» [1].

Цей опус – пряме продовження студій Прокопія Кесарійського. У своїй біографічній хроніці Агафій Міринейський описує правління василевса

з 552 по 558 рр.; він так само розповідає про війни Юстиніана з готами, вандалами, франками й гунами; окремий розділ праці історик присвятив Перським війнам імператора й тогочасній візантійській дипломатії.

Шостий автор – антиохійський юрист, творець відомої «Церковної історії» [6] Євагрій Схоластик (536-590). Його фундаментальний труд присвячений у першу чергу релігійним подіям, що охоплюють 431-594 рр. Тим не менш, багато уваги Євагрій приділяє і світській історії, у тому числі, розповідаючи про воєнні кампанії Юстиніана Великого та їх наслідки.

Сьомий візантійський хроніст – Феофан (758-817). Його знаменита «Хроніка у 10 книгах» (більш поширена назва – «Літопис від Діоклетіана до царів Михаїла та сина його Феофілакта» [22]) відображає події, котрі відбувались у Східній Римській імперії протягом 562-581 рр. Феофан Візантієць на початку творчу звертається й до трьох останніх років правління Юстиніана, аналізуючи його зовнішню політику щодо Вірменії, Картвелії (Грузії), Аланії (Кавказу) та Персії.

Наступний ромейський історик, який також звертається до часів Юстиніана, – чернець Георгій Амартол (842-867). В «Хроніці» (твір охоплює події «від Адама» до 842 р.) Амартол (тобто «Грішник») побіжно оцінює наслідки для Імперії «Юстиніанових війн»; його точка зору не носить пієтетний характер. Автор схиляється до думки, що войовничий «імперський дух» несе в собі страждання та смерть.

Ще один історик-чернець, – Георгій Кедрин (1047-1102), у розлоговому компіляційному труді під назвою «Діяння церковні та громадянські від Різдва Христового до середини XV століття» [3] (інша назва – «Огляд історій»), наслідуючи описам Іоанна Скіліци, Георгія Синкелла та Феофана Сповідника, – період врядування Юстиніана характеризує у дещо «сірих» тонах, проте, віддаючи належне мілітарним перемогам останнього. Трактат Кедрини – це теж за жанром «всесвітня хроніка», доведена до 1057 р. (інтронізації Ісаака I Комніна), де міститься багато розрізнених фактів і дат.

Останній авторитетний візантійський історик-класик, творець великої «Всесвітньої історії у 18 книгах» [8], чернець-богослов, екзегет і каноніст – Іоанн Зонара (1074-1145), постать Юстиніана Великого, а особливо – його масштабні реформаторські заходи, – оцінює виключно позитивно, акцентуючи, що діяльність імператора була спрямована на благо Імперії та приумноження її слави. Свій опус Зонара завершує 1118 р. (вступ на престол Іоанна Комніна). Варто також додати: як історик він відстоював у державній зовнішній політиці «імперську домінанту».

Так само по темі роботи не можна не згадати ще два важливих джерела – «Пасхальну хроніку» [21] (анонімний твір, у якому розглядаються історичні події від «сотворення світу» до початку правління імператора Іраклія I у 575 р.) й візантійський воєнний трактат Vст. «Про стратегію» [15]. В хроніці зберігаються маловідомі свідчення про «дунайську політику» Юстиніана; трактат, у свою чергу, фіксує важливі дані про склад, організацію (устрій), озброєння ромейської армії, а також – про особливості державної стратегії відносно принципів ведення Імперією війни.

Другий пласт тематичних джерел – латинські історичні трактати; їх усього сім. Низка описів, які ілюструють зовнішню політику і військові походи Юстиніана фігурує у найвідомішого готського історика Іордана (484-552) в його книзі «Гетика» («Про походження та діяння гетів») [9]. Така сама інформація міститься у «Всесвітній історії» («Хроніці») [2] Віктора, єпископа Туннунського (502-569) (Північна Африка), продовжувача «Хроніки» Св. Проспера Аквітанського (390-460).

Розповіді й згадки про війни Юстиніана також зберігаються в опусах; Св. Марія, єпископа Аваншського (532-596) (сучас. Швейцарія), автора стислої, проте надзвичайно точної в плані поданої інформації «Хроніки» [13]; Св. Григорія, єпископа Турського (538-594) (в його «Історії франків» [4]); єпископа Жирони Іоанна Бікларського (540-621) (теж укладача «Хроніки» [10]); найавторитетнішого Отця Західної Церкви Св. Ісидора, єпископа Севільського (563-636).

Святий Ісидор написав цінну історичну працю під назвою «Історія готів, вандалів та свевів» [11], де у подробицях розповів про війни Юстиніана з «германськими варварами». Необхідно відзначити, що його труд суттєво доповнив опуси Прокопія Кесарійського та Агафія Міринейського, а також став основою для складання франкських анонімних «Хронік Фредегара» [23], з подібними описами війн Юстиніана Великого.

Завершуючи джерелознавчий огляд, доцільно відзначити: «Юстиніанівська реконкіста» знайшла своє відображення ще у низці середньовічних історичних трактатів і на Сході, і на Заході. Прикладом слугують праці таких авторів як патріарх Константинопольський Св. Фотій (810-891) (його «Міріобібліон»), ефіоп Іоанн, єпископ Нікиусський (637-703) («Хроніка у 122 главах»), Іоанн Антіохійський (605-672) («Всесвітня хроніка»), Петро Патрикій (498-565) («Історичні події»).

Деякі маловідомі факти про зовнішню політику Візантії у першій половині VI ст. є в історичних опусах лексикографа, енциклопедиста, біографа Гесихія Мілетського (491-568), дипломата й бенедиктинського ченця – Аймоїна з Фльорі (960-1010), знаменитого середньовічного німецького поета, теж бенедиктинця, Германа з Рейхенау (Розслабленого) (1013-1054).

***Історіографія проблеми.*** Приступаючи до аналізу та характеристики тематичної історіографії, доцільно звернути увагу: вона є обширна та різнопланова. Першим фундаментально-концептуальним дослідженням і епохи Юстиніана Великого, і його особистості стала монографія видатного французького історика-візантиніста XIX ст. Шарля Діля – «Імператор Юстиніан і візантійська цивілізація в VI столітті» [39].

В ній Діль, на концептуальному рівні розглянув добу правління цього ромейського василевса, багато уваги приділивши його зовнішній політиці, плідній реформаторській діяльності, особистому життю, церковно-релігійній проблематиці, війнам Юстиніана тощо. Книга написана із залученням усіх відомих писемних джерел і стала подією в царині візантиністики, склавши

конкуренцію попереднійбагатотомній праці англійця Едуарда Гіббона «Занепад і падіння Римської імперії» [31].

Труд Ш. Діля став взірцевим, «базовим». Як наслідок, епоху врядування Юстиніана з другої половини ХІХ ст. почали активно розробляти не лише французькі та англійські, а також – американські, німецькі, грецькі, болгарські, російські історики. На увагу заслуговують ґрунтовні публікації Г. Герцберга [30], К. Крумбахера [45], А. Васильєва [28], Б. Панченко [62], де автори трактують завойовницьку політику імператора у «державотворчому ключі».

Протягом ХХ ст. проблема «Юстиніанівської реконквісти» не залишалась поза дослідницькою увагою провідних візантиністів – як західних, так і радянських. В означеному контексті необхідно згадати науковий доробок таких відомих вчених як Дж. Бюрі («Історія нової Римської імперії» [90]), М. Ангольд («Візантійська імперія» [88]), С. Манго («Візантія. Нова Римська імперія» [108]), Р. Броунінс («Візантійська імперія» [92]), Дж. Хуссей («Візантійський світ» [106]), Е. Френзіс («Історія Візантійської імперії» [96]), Т. Грегорі («Історія Візантії» [98]), Х. Хауссіг («Історія Візантійської цивілізації» [105]), Н. Байнес («Візантійська імперія» [89]), низка інших [93, 109, 116, 117, 118].

Серед радянських істориків високий науковий рівень й тематичну обізнаність демонстрували А. Чекалова («Константинополь у VI столітті. Повстання Ніка» [82], «Візантійська імперія» [81]), Є. Глушанін («Ранньовізантійська військова знать» [35]), В. Кучма («Військова організація Візантійської імперії» [44], «Візантійські воєнні трактати VI-X ст.» [43]), Н. Пігулевська («Араби біля кордонів Візантії та Ірана у IV-VI ст.» [61], «Оборона міст Месопотамії в VI ст.» [60]), Я. Любарський («Візантійські історики та письменники» [54]), Ф. Успенський («Історія Візантійської імперії» [70], «Військовий устрій Візантійської імперії» [71]), Г. Лебедева («Ранньовізантійське законодавство про ветеранів (за даними кодексів Феодосія та Юстиніана» [52]), «Соціальна структура

ранньовізантійського суспільства (за даними кодексів Феодосія та Юстиніана» [53]), Н. Адонц («Вірменія в епоху Юстиніана» [24]) та ін. [48, 51].

Важливо акцентувати: у згадуваних вище статтях і монографіях – як західних, так і радянських дослідників період врядування імператора Юстиніана Великого висвітлюється переважно під соціально-економічним або політичним кутом зору (з незначною церковно-релігійною складовою). Суто мілітарні виправи Юстиніана ними аналізуються чи побіжно, чи фрагментарно, з акцентуацією лише на їх наслідки.

Єдиним виключенням є фахові оригінальні (в науковому сенсі) публікації. З. Удальцової, серед них – «Італія та Візантія у VI столітті» [72], «Зовнішня політика Юстиніана. Спроба реставрації імперії на Заході. Війни з Іраном» [75], «Політика візантійського уряду у Північній Африці за Юстиніана» [73], декілька інших [74, 76].

Окремої згадки потребують візантиністи другої половини XX – початку XXI ст., котрі спеціалізуються на мілітарних питаннях в історії Східної Римської імперії. Крім панорамного труда по військовій історії Ганса Дельбрюка – його «Історії військового мистецтва в рамках політичної історії» [36] й узагальнюючих, методологічного характеру книг того самого Ш. Діля («Історія Візантійської імперії» [37], «Візантійські портрети» [38]), – військову історію ромейської держави у часи Юстиніана (і не тільки) розробляли: В. Серов («Про час формування Юстиніанівської ідеї реконквісти» [63], «Перські війни Юстиніана: фінансовий аспект» [64]); Е. Люттвак («Стратегія Візантійської імперії» [55]); М. Крівов («Візантія і араби у Ранньому Середньовіччі» [46]); Дж. Хелдон («Історія візантійських війн» [78], «Уряд, армія та суспільство у Візантії» [102] та ін. [101, 103, 104]).

Крім того, війни Візантії VI ст., попередніх та наступних століть вивчали і вивчають – В. Шиканов («Візантія. Римська мрія: Західні війни Візантії VI-XIV ст.» [84], «Візантія. Гроза над Дунаєм: Північні війни Візантії V-XIVст.» [85], П. Шувалов («Секрет армії Юстиніана.

Східноримська армія у 491-641 рр.» [83]), О. Хазанов («Катафрактарії та їх роль в історії військового мистецтва» [77]), А. Банніков («Візантійська армія (IV-XII ст.)» [25], «Історія військового флоту Рима та Візантії (від Юлія Цезаря до завоювання хрестоносцями Константинополя)» [26]), П. Соутерн («Нова римська армія [113]), С. МакДаун («Римська кавалерія. 236-565 рр.» [111], «Римська піхота. 236-565 рр.» [112]), Р. Д'Амато («Римські військові кампанії. 400-600 рр.» [94]), Г. Саммер («Римські військові походи. 400-600 рр.» [114]), Б. Лсаак («Імперське прикордоння: римська армія на Сході» [107]), У. Тредголд («Візантія та її військо. 284-1081 рр.» [115]), ряд інших фахівців [65, 69, 95, 97, 99, 100, 110].

Останнім часом побачили світ великі візантиністичні праці, написані у цивілізаційному ключі. Прикладом можуть слугувати книги А. Гійу [32], Дж. Норвіча [57], Дж. Херрін [80], П. Шоню [87], П. Лемерля [49, 50], У. Омана [59], Г. Острогорського [58], Ж.-К. Шейне [86], Дж. Харріса [79], Д. Статакопулоса [67], А. Величко [29], С. Дашкова [40], С. Іванова [42].

На цьому історіографічному тлі особі василевса Юстиніана I та його державницькій діяльності свої монографії присвятили А. Геростергіос («Юстиніан Великий – імператор і святий» [34], М. Граціанський («Імператор Юстиніан Великий та спадок Халкидонського собору» [33]), Дж. Баркер («Юстиніан і Східна Римська імперія» [91]).

Приємно констатувати, що і в українській візантиністиці другої половини XIX – початку XX ст. є декілька науковців, котрі у своїх працях тою чи іншою мірою висвітлили або побіжно охарактеризували часи Юстиніанового правління, особливості його зовнішньополітичного курсу та наслідки широкомасштабних мілітарних інвазій.

В даному контексті необхідно згадати публікації: харківського дореволюційного візантиніста В. Надлера («Юстиніан і партії цирка у Візантії» [56]); сучасного харківського візантиніста С. Сорочана («Візантійська імперія» [66]), знаного київського візантиніста кінця XIX – початку XX ст. Ю. Кулаковського («Історія Візантії» [47]).

За останні два десятиліття в Україні побачили світ три книги, де розглядається загальна історія Східної Римської імперії. Перша належить перу київського вченого Д. Степовика («Візантологія» [68]), другу написав чернівецький історик В. Балух («Візантиністика» [27]), третя ж являє собою фундаментальний підручник-енциклопедію під назвою «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» [41].

У цьому виданні авторський науковий колектив із Харкова та Львова (С. Сорочан, Л. Войтович, А. Домановський, Н. Козак, І. Лільо, М. Мельник, О. Файда) спромігся реалізувати складний дидактичний проєкт, який характеризується фактологічною повнотою, методологічною ґрунтовністю, пояснювальною конкретикою, концептуальністю висновків. На увагу заслуговує матеріал, присвячений комплексному аналізу доби імператора Юстиніана Великого.

**Об'єкт дослідження.** Об'єкт дослідження – мілітарна історія Східної Римської імперії (Візантії), що мала місце у 30-х – 60-х рр. VIст., – при правлінні імператора Юстиніана I.

**Предмет дослідження.** Предмет дослідження – зовнішня політика і воєнні кампанії василевса ромеїв Юстиніана Великого на Сході й Заході, та їх наслідки для Візантійської імперії.

**Мета** магістерської роботи полягає у розгляді та оцінці зовнішньої політики, яку послідовно реалізовував імператор Візантії Юстиніан I шляхом масштабної мілітарної інвазії, спрямованої на повернення територій і володінь, що належали старій Римській імперії.

**Завдання,** обґрунтовані, сформульовані та виокремлені в ході опанування фактологічного матеріалу, і у відповідності із метою роботи полягають у наступному:

- дослідити умови й супутні чинники, котрі спряли приходу до влади Юстиніана;
- висвітлити особливості та цілі зовнішньої політики василевса ромеїв у 30-ті – 60-ті рр. VIст.;

- визначити мотивацію активної реформаторської діяльності автократора Східної Римської держави;
- виділити стрижневі геополітичні орієнтири та стратегічні плани Імперії, керованої Юстиніаном;
- охарактеризувати структурно-організаційні засади, принципи комплектування і тактичну специфіку візантійської армії;
- проаналізувати мілітарні виправи ромейської держави на Сході (в контексті війни з персами);
- розглянути воєнні кампанії Візантії на Заході (на прикладі війн з готами й Вандальським королівством).

***Хронологічні межі роботи.*** Хронологічно магістерська робота охоплює період правління візантійського імператора Юстиніана Великого – з 527 р. (прихід монарха до влади і початок широких реформ) по 565 р. (рік припинення його військової активності та смерті).

***Географічні межі роботи.*** Географічний ареал охоплює території Східної Римської імперії, які входили до її складу на початок правління Юстиніана I, а також терени – відвойовані та інкорпоровані до її складу внаслідок переможних війн, ініційованих, організованих та реалізованих ним.

***Методологічна основа роботи.*** Для досягнення мети і поставлених завдань, в магістерській роботі було застосовано загальнонаукові принципи історичного пізнання. Зокрема, це принцип об'єктивності, котрий передбачає розгляд відповідних подій, фактів, процесів та явищ на основі всебічного аналізу; також принцип історизму, який у даному випадку полягає у вивченні низки війн, що велися з ініціативи імператора Візантії Юстиніана, у тісному зв'язку з конкретними історичними умовами й симптоматичними тенденціями.

В основі роботи лежить синтезний підхід до існуючих наративів (писемних джерел). Він дозволив розкрити обгрунтовану проблематику шляхом використання органічної сукупності стрижневих методів, прийнятих в історичній дослідницькій практиці: порівняльно-історичного,

хронологічного, синхроністичного, методу періодизації, історичної реконструкції, методу історичної інтерпретації, спільно зі структурним аналізом й статистичними констатаціями. Крім того, при роботі з джерелами використовувались джерелознавчі методи – критичний, евристичний, герменевтичний.

***Практичне значення результатів роботи.*** Зібраний, класифікований, оброблений, проаналізований і узагальнений в даній магістерській роботі теоретичний, а також – фактологічний матеріал, у практичній площині може бути плідно використаний у подальшій науковій та освітній роботі, зокрема, при розробці узагальнюючих й спеціалізованих курсів із всесвітньої, дипломатичної, військової історії, таких предметів як «Історія середніх віків», «Історія Візантійської імперії», «Історія військової справи», «Військово-політична історія Європи доби Середньовіччя», «Війни в історії людства».

***Структура роботи.*** Робота складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків та Списку використаних джерел та літератури.

## **Розділ 1**

### **Прихід Юстиніана I Великого до влади і особливості його зовнішньої політики**

Імператор Флавій Петро Савватій Юстиніан залишився, на думку багатьох дослідників, однією з найвизначніших і, як це не парадоксально, загадкових постатей усієї візантійської історії. Описи, а тим більше оцінки його характеру, життя, уподобань, вчинків,— у більшості випадків залишаються значною мірою протирічними й можуть слугувати приводом для неоднозначних історичних інтерпретацій [28, с. 183].

Разом з тим, і це об'єктивне судження, за масштабами звершень та досягнень іншого такого (чи подібного) василевса Ромейська держава дійсно не знала, й прізвисько Великий Юстиніан одержав справедливо. До прикладу, ось якою була його імператорська титулатура: найблагочестивіший, найщасливіший, найславетніший, непереможний, триумфуючий; далі йшли територіальні володіння — Африканський, Вандальський, Аллеманський, Германський, Готський, Франкський; його останній титул — автократор (самодержець) [39, с. 160].

За даними Прокопія Кесарійського, майбутній василевс ромеїв народився в сільській сім'ї у 482 або 483 р. в провінції Іллірик на Балканах; назва села — Таурисій, неподалік містечка Бердиана [18, с. 329]. Батьки малюка — Савватій та Вігленіза, були ревними християнами. В родинному колі хлопець отримав перші знання про православ'я і залишився вірним йому до кінця життя [18, с. 330].

Коли його рідний дядько Юстин, уродженець того самого села, зробив кар'єру й піднісся при Анастасії Дикорі (491-518), він наблизив до себе племінника й дав йому чудову освіту. Юнак прибув до Константинополя, коли йому минуло 20 років [18, 331]. Він не знав письма і не вмів читати; за шість років, однак добре опанував «Сім вільних мистецтв», а також основи православної теології [18, 330].

Коли Юстин усиновив його, вдячний хлопець на знак великої шани змінив своє ім'я Петро Савватій на Юстиніан. У подальшому дядько активно допомагав йому з кар'єрою [18, 331]. Юстиніан послідовно ставав комітом, патрицієм, консулом, магістром – головнокомандувачем військами столичного гарнізону. Майже два роки Юстиніан провів у статусі «почесного заручника» (як відряджений дипломат) при дворі остготського короля Теодоріха I Великого з роду Амалів [30, с. 241].

Крім безпосередніх професійних знань, пов'язаних з традиціями, звичаями, побутом і законами варварів, й набуття дипломатичного досвіду, навчившись добре спостерігати та запам'ятовувати, Юстиніан близько познайомився із життям Італії й глибоко просякнувся римськими ідеями [31, 415]. Його улюбленим заняттям стало штудіювання творів Отців Церкви і римського права [29, с. 27].

Отже, з 518 р. Юстиніан починає активно долучатись до керування Візантійською державою. Варто акцентувати: з 70-х рр. V – до початку VI ст. між Візантією та Персією відбулося дві великі й дві прикордонні війни; як тільки Юстин зійшов на ромейський престол (518 р.), «перська проблема» знов актуалізувалась [09, с. 278]. Ситуація склалась наступним чином: хоча після останньої війни мирний договір з Персією був укладений лише на сім років, – до смерті імператора Анастасія шахіншах (цар царів) Кавад (488-499; 501-531) не ризикнув його порушити, навіть не дивлячись на те, що фортеця Дара, зведена ромеями на прикордонні, його суттєво непокоїла [109, с. 279].

Після інтронізації Юстина I Кавад відрядив до нього послів із вимогою поновити плату (контрибуцію за останню, програну східною Імперією війну). До того, як пише і Прокопій Кесарійський, і Агафій Міринейський, з часів врядування імператора Феодосія II Молодшого (святого) перси регулярно отримували цю контрибуцію з Константинополя [16, с. 29; 1, с. 83].

Однак в тогочасних джерелах фігурує й інша версія. Кавад мав трьох синів, один з яких, Хосров був для батька найулюбленішим. Інший син – на ім'я Зам, був хоробрим воїном – звитязним та мужнім, за що користувався повагою і любов'ю з боку населення. Й хоча він не мав одного ока (Зам втратив його на війні, а за перськими законами цар немає права бути калічним чи з будь-якими фізичними вадами: культ богині Анахіти у зороастризмі цього не дозволяв); – міг реально претендувати на перський трон [31, 292].

В такій неоднозначній ситуації Кавад звернувся до Юстина у 521 р. із незвичайною пропозицією. Посилаючись на стару історію часів імператора Аркадія (395-408), сина Феодосія I Великого, коли його далекий прашчур Йєздегерд всиновив малолітнього Феодосія II (408-450), він просив василевса ромеїв усиновити Хосрова. Про це згадує, наприклад, Менандр Протектор [14, с. 240-241].

Попервах імператор, порадившись з Юстиніаном, був налаштований погодитися й пристати на пропозицію шахіншаха, але у справу втрутився якийсь сановник на ім'я Прокл (він займав посаду квестора) [28, с. 304]. Останній звернув увагу на одну «склизьку» обставину: подібне «дистанційне» усиновлення не позбавлене й прихованої загрози – надалі Хосров отримає право претендувати і на трон «римських правителів» (як юридичний син Юстина) [28, с. 304].

У підсумку один імператор відмовив у проханні іншому; через це Кавад надзвичайно образився на Юстина і знайшов привід поновити війну. Знайшовся і третій привід. До 514 р. Іверія мала автономні права й лише формально входила до складу Перської імперії [13, с. 47]. 522 р. Юстин – в межах дипломатичних контрактів – дещо необачно прийняв під свою владу Іверію, привітно (майже дружньо) зустрів нового царя Цафія, «дарував» йому в дружини знатну жінку зі свого оточення й вітав передвесільне охрещення кавказького правителя. Про це повідомляє Марій Аваншський у своїй «Хроніці» [13, с. 63].

Кавад висунув Юстину свою претензію. Василевс відповів ухильно, в дусі того, що іверійського монарха ніхто з'являтися у столиці Імперії силою не примушував; це була його особиста ініціатива. Природно, що Кавада така відповідь не влаштувала. Наступний крок, який зробили обидва імператори – вирішили провести перемовини й обмінятися посольствами [57, 304].

Однак, зустрівшись на прикордонні, послы пересварилися між собою і тільки погіршили ситуацію. Ще більш ображений перський правитель наважився радикалізувати ситуацію. Кавад віддав наказ арабам полководця Аламундара здійснити набіг на ромейські землі, розташовані у трьох областях – Антіохії, Емессі й Апамеї. Арабський кінний загін тотально пограбував дані території [57, с. 304].

Необхідно підкреслити: набіг Аламундара увійшов в історію своєю жорстокістю та кривавістю. Сарацини закатували і вбили 400 черниць з монастиря Св. Фоми у Емессі (їх зарізали як жертвоприношення на честь зороастрійської богині Уцца) [60, с. 49]. Наступною жертвою мав стати цар Лазіки, але він із родиною сховався у горах і перси не змогли його знайти [105, с. 220].

Тоді візантійський імператор спрямував на допомогу союзникам полководця Іриней, а молоді воєначальники Юстина – Велізарій та Ситта, з великими силами напали на області перської Вірменії, просунулися далеко в глиб перських володінь і повернулися з багатою здобиччю. Щоправда, повідомляє Прокопій Кесарійський, другий похід молодих полководців виявився вже не таким вдалим; але вони не втратили довіру з боку імператора [16, с. 50-51].

Воліючи якнайшвидше завершити війну з персами, Юстин відрядив послів до гунів: він просив їхнього хана за гроші надати йому у розпорядження (під командування) 20 тис. вершників. Імператор не здогадувався, що з аналогічною пропозицією до того самого хана звернувся й Кавад [16, с. 51]. Хитрий гун на свою біду взяв гроші і там, і там, проте, прийняв рішення допомагати лише персам [105, с. 220].

Дізнавшись про це, Юстин вдався до хитромудрої комбінації, котра принесла йому успіх. Він повідомив Кавада про те, що хан прийняв ромейські гроші й запитав: «Скільки ще нам, браттям, потрібно буде воювати одне з одним, коли пси сміються над нами?» [22, с. 262]. За свідченням Феофана Візантійця, імператор тонко зіграв проти Кавада. Як наслідок, отримавши підтвердження подвійної гри, шахіншах вночі перебив усіх гунських воїнів і зарізав самого хана [22, с. 263]. Після того знов запанував мир між персами та візантійцями, хоча й не надовго.

Завершення правління імператора Юстина I ознаменувалось багатьма сумними та страшними подіями. В 520 р. Константинополь охопила хвиля кривавих сутичок між двома столичними політичними угрупованнями – т.зв. партіями цирку. Венети й прасини – непримиренні «іподромні партії», у черговий раз відновили боротьбу за владу в сенаті [117, с.83].

У 522 р. потужний землетрус майже повністю зруйнував рідне місто василевса – Діррахій; Юстин змушений був відновлювати його наново. 525 р. ще один землетрус, не менш страшний, повністю знищив адміністративний центр провінції Кілікія – Аназарб; імператор так само його відбудував і перейменував у Юстинополь. Крім того, шалений весняний повінь зніс майже половину будівель в Едессі (загинуло понад 10 тис. людей) [21, с.83].

Однак, бідування й лихоліття, які поширились Імперією в останні роки правління Юстина, не припинились. У жовтні того ж 525 р. почалися страшні пожежі в Антіохії; вони не припинялись чотири місяці й знищили більшу частину міста [6, с. 308]. Як виявилось, ще більше нещасть чекало на столицю Сирії наступного року. У день Вознесіння Господнього – 26 травня 526 р. – почався найстрашніший землетрус: з незначними перервами він тривав майже рік [6, с. 308-309].

Це стихійне лихо, яке супроводжувалося пожежами, знищило практично усе місто; у вогні навіть загинув патріарх Евфразій, а з ним – понад 250 тис. жителів. Іоанн Нікиусський з даного приводу констатує: «Усі ці лиха сталися через нехтування православною вірою, через несправедливе

вигнання патріарха Севера, через злі діяння імператора Юстина й через його відмову від віри боголюбивих імператорів, його попередників [7, с. 473].

Коли доповіли імператору про те, що сталося з Антіохією, – він, пригнічений почутим, зняв з голови корону, зняв з плечей багряницю й усю ніч молився та каявся. Два тижні василевс не одягав на себе імператорські ісигнії й весь час, як пише Феофан Візантієць, плакав про загиблих [22, с. 155]. На відновлення міста він виділив третину грошей з державної скарбниці й багато грошей з власних статків [22, с. 91].

Як розповідають джерела, трагедія в Антіохії прискорила смерть василевса: найвірогідніше він переніс інфаркт й почав сильно хворіти. Відчуваючи близьку смерть, імператор узаконив права на візантійський престол улюбленого племінника – Юстиніана, і 1 квітня 527 р. призначив його своїм співправителем (августом) [8, с. 315].

Перехід влади проходив, як пише Євагрій Схоластик у своїй «Церковній історії», без традиційних урочистостей та пишноти – за спрощеною процедурою, у внутрішній залі імператорського палацу Трулло [6, с. 318]. На церемонії були присутні деякі патриції – представники сенату, а також – представники армії та схоли. Старий імператор помер 1 серпня того ж року [6, с. 318-319].

Отже, як вже підкреслювалося вище, на момент інтронізації Юстиніану виповнилося 45 років, він був високоосвіченою та різнобічно розвинутою людиною; його педагогом декілька років був відомий теолог – Св. Леонтій Візантійський, а філософію з ним багато років штудіював Св. Феофіл Патарський. Богословські науки для василевса ромеїв стали захопленням на все життя [14, с. 238].

Ще одна особливість, пов'язана з біографією Юстиніана: в джерелах міститься багато інформації про нього як про людину. Зокрема, згідно з описами сучасників, Юстиніан був «середній на зріст, із рожевими щоками й дещо повнуватий, як більшість селянських дітей, але не товстий,

простодушний на вигляд, із круглим обличчям, прямим носом і світлим кучерявим волоссям» [18, с. 325 ].

Серед пишного імператорського двору з його складним етикетом, василевс демонстрував ширість та безпосередність у спілкуванні: був доступний для розмови, милостивий, рідко впадав у гнів, не демонстрував відверте честолюбство [108, с. 159]. Так само Юстиніан відзначався благодійністю, терпимістю до деяких людських слабкостей, опікувався старими палацевими слугами [108, с. 159].

Не можна також не згадати: у складних обставинах Юстиніан Великий не втрачав стійкості духу, холонокров'я, мужності; він не дозволяв собі підвищувати голос і так само не дозволяв собі особистих привселюдних образ, навіть коли збирався надалі мстити тій чи іншій особі [12, с. 141]. При всіх пишнотах, сам імператор вів доволі скромне життя: він ніколи не пив вина, мало їв і не любив вишуканої бенкетної їжі (хоча любив усіх пригощати). Його улюбленою стравою були відварні овочі [12, с. 141].

Джерела також констатують, що Юстиніан був ревним християнином, завжди суворо дотримувався усіх постів; під час Великого посту по три – чотири дні взагалі не вживав їжу. Найближче оточення василевса називали його «незасинаючий» (він спав надзвичайно мало – не більше трьох, чотирьох годин на добу [8, с. 334-335]).

Юстиніан найчастіше лягав о другій годині ночі, а просинався о шостій ранку, щоб почати працювати. Він був достатньо талановитим військовим стратегом, але не став польовим полководцем і ніколи не демонстрував бажання водити війська у наступ особисто [3, с.322]. В психологічному плані це був у першу чергу «кабінетний вчений», а не безпосередній реалізатор своїх задумів.

За визначенням Прокопія Кесарійського, – працювитість василевса не знала меж; неодноразово Юстиніан не лягав спати протягом двох, іноді – навіть трьох діб, вивчаючи поточні справи Імперії, скарги тих, хто чекав від

нього аудієнцію [20, 181]. Чи не найулюбленішою його справою було ведення богословських диспутів з єпископами.

Так само він залюбки власноруч складав документи, був людиною педантичною, навіть дещо прискіпливою при наведенні чи відновленні порядку – як у власній канцелярії, так і в державі. В одній зі своїх Новел Юстиніан писав: «Трапляється, що цілі дні та ночі ми проводимо без сну в турботах про те, щоб зробите корисне нашим підданам і разом з тим – угодне Богу. І не даремним є це чужання, бо воно веде до планів дати щасливе життя, вільне від усіляких попечінь, нашим підданам й прийняти на себе турботу про всіх» [98, с. 91].

Звісно, як і кожна людина, василевс ромеїв мав і свої недоліки. Наприклад, він ніколи не довіряв людям до кінця, завжди намагався будь-яку справу взяти під особистий контроль, демонструючи підвищену підозрілість. Так, займаючись масштабними загальнодержавними реформами, Юстиніан долучався до винесення судових вироків (привласнюючи собі функції судді), виконував роботу архітектора, визначав податки, розробляв для своїх полководців і воєначальників стратегію і тактику ведення війни [65, с. 97].

Так само імператор брав на себе функції сенату й окремих логофетів (міністрів). Одного з імперських високопосадовців він напучував такими словами: «Якщо якесь питання видається сумнівним, нехай про нього доповідають імператору, щоб він вирішив його своєю самодержавною владою, оскільки лише їй одній належить право тлумачення закону» [39, с. 70].

Природно, що таких «сумнівних» справ накопичувалось зазвичай дуже багато; василевс дні та ночі реалізовував обов'язки вищої судової та законодавчої влади. Як бачимо, недарма він по відношенню до себе використовував свій улюблений титул – автократор.

Таким чином, можна відзначити, що на тлі такої централізації імперського управління й міністерського врядування, найвідданіші сановники ті воєначальники мали пересторогу виглядати надто самостійними

чи демонстративно ініціативними, і жоден з них ніколи не міг бути впевнений, що уникне неправдивого звинувачення у свавіллі [39, с. 71].

Проте, самі джерела наводять факти, які дозволяють дослідникам робити відповідний висновок: Юстиніан Великий насправді мав виправдання для такої поведінки. Його неодноразово зраджували, декілька разів намагались отруїти, проти нього організовувались заклоти й повстання, були й випадки ігнорування його наказів та розпоряджень [59, с. 104].

З іншого боку, попри ці реалії, Юстиніан нерідко демонстрував надзвичайну довірливість до осіб зі свого оточення – фаворитів, радників, міністрів та полководців. Як наслідок, багато з його починань, ідей та проєктів не були взагалі реалізовані через бойкот вищої аристократії й вельмож, а також – через корупцію, свавілля, нехтування підлеглих своїми прямими чиновницькими обов'язками [ ].

Доцільно так само акцентувати: історики тієї епохи, оцінюючи постать Юстиніана Великого, демонструють у багатьох випадках майже протилежну точку зору. Характеризуючи моральність та вчинки Юстиніана, одні хроністи виказують неприховану злобу до нього, інші описують його діяльність у панегіричних тонах.

Наприклад, той самий Прокопій Кесарійський зазначав: «Автократор являв собою незвичне сполучення глупоти і низості ...був людиною підступною й нерішучою ... його переповнювала іронія й удавана щирість. Автократор також був брехливий, замкнений у собі, дволикий, міг майстерно приховувати свій гнів, у досконалості володів мистецтвом проливати сльози не лише під впливом радощів чи смутку, а і в потрібні моменти за необхідністю. Брехав він завжди і не тільки випадково, при тому даючи урочисті клятви при підписанні договорів; те саме він здійснював і по відношенню до своїх підданих» [18, с.363].

В іншому місті Прокопій підкреслює, що імператор був «наділений швидким й винахідливим розумом, невтомний у виконанні своїх намірів» [20, с. 211]. В трактаті «Про будівлі» Прокопій розповідає про василевса у

захоплюючих тонах: «В наш час з'явився імператор Юстиніан, котрий, прийнявши владу над державою, що перебувала у потрясіннях і цим доведена до ганебної слабкості, збільшив її розміри й привів цю державу до блискучого стану, вигнавши з неї гвалтувавших її варварів.

Імператор із надзвичайним мистецтвом спромігся помислити й визначити собі цілі нові держави. Й дійсно, ціла низка областей, що були вже чужими для ромейської держави, він підкорив своїй владі та вибудував незчисленну множину міст, яких до того не існувало. Заставши віру в Бога у державі нетвердою і примушеною йти шляхом різних віросповідань, зтерши з лиця землі всі шляхи, що вели до цих релігійних коливань, він добився того, щоб вона стояла нині на одній твердій підвалині істинного сповідання.

Крім того, зрозумівши, що закони не мусять бути незрозумілимивнаслідок непотрібної їх багаточисельності і такими, що протирічать одне одному, одне одного знищують, імператор, очистивши їх від багатьох зайвих та шкідливих формулювань, і з великою твердістю долаючи їх взаємне розходження, зберіг правильні (істинні) закони.

Сам, за власним спонуканням простивши провини тим, хто проти нього замислював недобре, тим же, хто мав нужденність у засобах для життя дарувавши досхочу багатство й тим подолавши принизливу для них злочасну долю, добився того, що в Імперії відродилась радість життя» [20, с.212-213]. В кінці трактату Прокопій резюмує: «Імператор Юстиніан зазвичай прощав помилки своїм згрішившим начальникам» [20, с. 213].

У свою чергу Зонара констатує: «Вуха імператора завжди було відкрите навітам і пліткам ... Він заохочував доносителів і за їхніми звинуваченнями міг піддати опалі найближчих своїх придворних. При цьому імператор, як жоден інший, розбирався в людях і мав талант оточувати себе чудовими помічниками»[8, с. 345].

Згідно з джерелами, можна констатувати: в характері імператора дивовижно сполучалися найпротилежніші властивості людської натури. Так, за одних обставин Юстиніан діяв як рішучий монарх, за інших (іноді –майже

таких самих) – як відвертий боягуз. Серед рис його характеру мали місце – і жадебність, і скаредність, і доброта, і безмежна щедрість; він міг бути милосердним, міг бути жорстоким та неблаганним, а іноді – відчайдушним чи необачним, впертим або поступливим [22, с. 133].

Нарешті – і це теж є важливим – Юстиніан мав міцне здоров'я й витривалість (у 543 р. він зміг перенести на ногах чуму) [10, с. 119]. Ще одна його симптоматична риса: оголосивши себе «ісапостолом» (тобто «рівний апостолам»), імператор поставив себе над законом, над народом (підлеглими) й головне – над Церквою; фактично, в юридично-правовому полі він став виключенням з усіх правил і постаттю, яка є недосяжною ні для релігійного судочинства, ні для цивільного, ні для мілітарного [90, с. 249].

Друга симптоматична складова, яка так само характеризує психотип цієї людини, – Юстиніан Великий ставився до всіх без виключення як до рабів. До нього нобілі, патриції та чиновники найвищих рангів, вітаючись з василевсом, цілували його у праве та ліве плече; прийшовши до влади, Юстиніан на законодавчому рівні ввів до придворного етикету й церемоніалу нове правило: всі сановники мали ставати на одне коліно, бити лобом об підлогу тричі й цілувати його чобіт [33, с.120].

Приступаючи до висвітлення стратегічних векторів і особливостей, та зовнішньої політики Юстиніана Великого, з її мілітарною домінантою, потрібно брати до уваги його глобальну всеохоплюючу стратегічну мету: імператор мріяв відродити Римську імперію в усій величі й територіальній повноті. На цю мрію та її реалізацію він поклав усе своє життя й майже повністю реалізував даний «геополітичний проєкт», котрий багатьом здавався неможливим для виконання.

Коли Юстиніан зійшов на престол, 45% територій для Східної імперії були втрачені – поглинені, як відомо, германськими «варварськими королівствами». Як людина надзвичайно амбітна й патріотично налаштована (і в релігійному, і в політичному плані), Юстиніан волів якнайшвидше виправити цю ганебну, принизливу і несправедливу ситуацію.

За його стратегічною програмою потрібно було повернути до складу Східної Римської імперії великі історичні терени – Північну Африку (Проконсульську Африку), Іберію (Піренейський півострів), Італію (Апеннінський півострів), Дунайський лімес (Балканський півострів), Кавказ і Крим; з них ключову роль відігравали – Італія, Іберія, північноафриканське узбережжя [58, с.231].

На 527 р. Візантійська імперія мала своїми сусідами: на Заході – фактично незалежні королівства вандалів і остготів; на Сході – сасанідський Іран; з Півночі – болгар, слов'ян, аварів, кельтів, а на Півдні – кочові арабські племена (жили на Арвійському півострові). За тридцять вісім років врядування Юстиніан Великий воював з ними усіма і, не приймаючи особистої участі в жодній з битв та воєнних кампаній, завершив усі війни достатньо успішно, у більшості випадків – переможно [58, с. 232].

Й хоча пріоритетним для імператора залишався Захід (Італія), бойові дії він розпочав на Сході – проти Персії (так склалися обставини й тогочасна геополітична ситуація). В глобальному сенсі Візантія на кінець 20-х рр. VI ст. складалася з трьох масштабних регіонів. Перший – це Балкани (південно-західна частина півострову); другий – Малоазійський (Анатолія й частина давньогрецької Еллади); останній – Близькосхідний (тут розташовувалась Сирія, західний Ірак (землі Месопотамії), Йорданія, Єгипет, Північна Африка, Італія). Проте, ці володіння фіксувалися лише на ромейській мапі. Юстиніану їх ще потрібно було відвоювати і повернути до складу Імперії [93, с. 284].

Не можна не акцентувати: головну роль у веденні широкомасштабних війн відігравали великі міста та шляхи сполучення. Для Візантії на Балканах такими містами були – Варна, Адріанополь, Салоніки, Діррахій, Доростол, Сердика, Сингидунум [93, с. 284].

В Азійському регіоні фортифікаційні споруди мали такі міста як Хризополіс, Нікомідія, Нікея, Малагіна, Дорілон, Акронон, Іконіон, Хонія. Наступний стратегічний регіон для Візантії складали міста та історичні

області – Кесарія, Кілікія, Гераклея, Севастія, Амасія, Саніана [55, с.267]. Останнім візантійським форпостом були – Мопсуестія, Адата, Лікандос, Мелітена, Запетра, Кліат, Аназарба, Сизіон, Тіана, Лулон, Дозімона, Трикомія, Силісія й Тарсос[55, с. 268].

За перші три роки свого правління Юстиніан усі згадані вище міста, фортеці та області значною мірою мілітаризував. Паралельно він розробляв принципи стратегії і тактики, які мали бути використані армією та державою у майбутніх війнах.

Крім суто територіальної складової, не меншу роль і мотивацію для імператора відігравав релігійний (і конфесійний) фактор. Триумф вселенського православ'я для Юстиніана не було порожнім або забутим гаслом. Третій чинник, який характеризує особливості його зовнішньої політики та дипломатії – культурне (у ширшому розумінні цивілізаційне) домінування над варварським світом і сарацинами [39, с. 144].

Доцільно, в означеному контексті, пам'ятати, що особисто для імператора германські «варварські» племена, частина з яких – сповідувала аріанство, а не ортодоксальне нікейство, – не складали прямої загрози, на відміну від іранських зороастрійців. Цю язичницьку вогнепоклонську релігію василевс ромеїв ненавидів усією душею. Як вже згадувалось, лише православ'я складало для нього істинну духовну й морально-етичну цінність. Навіть іслам не сприймався Юстиніаном так вороже, як криваві зороастрійські жертвоприношення [39, с.144].

Не менш важлива мотиваційна складова, яка суттєво симптоматизує зовнішньополітичний курс Юстиніана – досягнення ним у християнському світі повного владного «сюзеренітету», тобто, усі державні утворення та їхні керманичі (монархи й правителі), що розташовувались на теренах колишньої Римської імперії, мали визнати – рано чи пізно – зверхність василевса ромеїв і супідрядність його сакралізованій божественній владі [39, с.150].

Юстиніан Великий був щиро переконаний, що його влада має простиратися на весь колишній греко-римський світ з його елліністичними

традиціями та нікео-царгородською догматикою. Тому всі єретичні племена, єретичні держави, єретичні володарі, а також – язичники і Європи, і Азії, мають бути упокорені, усмирені й взяті під «благий» ромейський контроль та місіонерську практику (для «найдостойніших народів») [39, с. 151].

Для себе Юстиніан визначив священну місію: шляхом пропаганди, заохочень, покарань необхідно дієво та плідно повсюдно поширювати «істинну віру» і пов'язати подвійними узами – політичними та релігійними – всі країни з Імперією. Християнський світ має стати «лише одним народом», люди в усіх державах мають скласти «лише одну родину під скипетром лише одного спільного батька» [47, с. 179]. На роль духовного лідера та батька Юстиніан, природно, обрав себе.

Отже, імператор волів взяти під контроль всю античну ойкумену, уніфікувати її та конфесійно об'єднати – шляхом мілітарних виправ, проповідництва й культуртрегерських практик. Універсалізація – в православному варіанті – і християнського, і язичницького світу, – це корисна й благородна місія, яку необхідно реалізувати усіма (або будь-якими) дієвими засобами [63, с.237].

Найбільш ретельний літописець і біограф Юстиніана – Прокопій Кесарійський, у подробицях описав ті сумління, ту недовіру й ті побоювання, котрі полководці та фаворити василевса висловлювали йому віносно початку війни з Іраном. Історик згадує декілька тривалих і важких нарад, де обговорювався план початку широкомасштабної інвазії на Сході [63, с. 237]. Патріарх і архієреї теж зайняли очікувальну позицію і не вважали війну із Сасанідами необхідно державною справою [63, с. 237].

Сам Юстиніан вже переконав себе про необхідність розпочати воєнні дії; він лише вагався де саме – в Африці, чи на сирійському прикордонні. Візантійські магістри намагались відмовити василевса від ризикованої кампанії; вони апелювали до його здорового глузду і переконували, що надто мало в імперській скарбниці фінансів для ведення тотальної війни на суходолі і на морі [44, с. 55].

Візантійські військові історики ще добре пам'ятали страшний розгром ромейського війська у 468 р. Іоанн Каппадокійський натякав на сумнівність успіху і якою ціною він може бути досягнутий, якщо імператор таки здобуде перемогу [115, с.302]. В успіх експедиції майже ніхто не вірив й ставив під сумнів її стратегічну мету. Той самий Прокопій акцентує, що і сам Юстиніан почав сумніватися у своїх планах [16, с. 80].

Тим не менш, після двох тижнів сумлінь та вагань, імператор приймає принципове рішення – самому зайнятися організацією майбутньої воєнної кампанії і взяти її під повний контроль. У підсумку ініціатива василевса виявилась переконливою, хоча і несла в собі частку авантюризму.

Останнім моментом, який примусив Юстиніана ризикнути, стала внутрішня ситуація, що дещо неочікувано виникла в Перській імперії. По-перше, помер старий шахіншах; своєю смертю він звільнив Ромейську імперію від непримиренного супротивника. Ця смерть дала можливість Юстиніану відновити мир на Сході, щоб сконцентрувати мілітарні сили на західному прикордонні [41, с. 405].

Як бачимо, згідно з джерелами василевс весь час коливався й не наважувався прийняти остаточне рішення; він продовжував ще вичікувати й аналізувати ситуацію. Наступник Кавада – гордовитий Хосров Ануширван, тим часом зустрів певні утруднення із отриманням батьківської спадщини – права на трон. Він відчував навколо себе шепіт і гострі погляди невдоволених іранських аристократів; вони почали плести низку інтриг проти Хосрова, щоб не допустити останнього до влади [41, с. 405].

Хосров навіть почав схилитись до ідеї припинення боротьби, котра перманентно точилася на кордоні з Візантією. Прислухаючись до порад своєї матері, таємної християнки, він продемонстрував більшу ніж його батько лояльність до ромеїв і відкрити віротерпимість. Як наслідок, був підписаний «Вічний мир» у 532 р. між обома потужними Імперіями [40, с. 81].

Для амбіцій Юстиніана дана угода не була ні паритетною, ні справедливою; мир передбачав цілий ряд достатньо принизливих поступок,

але це давало імператору готуватися до походу на Захід. П'ять років виснажливих бойових дій на прикордонні (527-532 рр.) теж давалися взнаки: грошей в скарбниці і ресурсів катастрофічно не ставало, а вести війну на два фронти було, звісно, ще небезпечніше [29, с. 65]. Його вабила до себе прекрасна спокуслива омріяна Італія.

Разом з тим, імператор Східної Римської імперії завжди пам'ятав про свій генеральний план і для нього дипломатія відігравала роль впливового стримуючого важеля, який дозволяв відтягнути час й ретельно підготувати армію для дійсно масштабного та ефективного вторгнення. Юстиніану повезло – в період його правління в Імперії були два видатні полководці, які у підсумку й дозволили реалізуватися планам Юстиніана Великого; ними були Велізарій та Нарсес [57, с. 197].

У підсумку, резюмуючи викладений у даному розділі роботи матеріал, є підстави зробити наступний висновок: з приходом до одноосібної та необмеженої влади, імператор у перший рік свого володарювання зіткнувся у воєнному протистоянні із сасанідським Іраном. Це боєзіткнення не виявилось до кінця вдалим і ситуація, що склалась, вимагала кардинальних чи радикальних рішень та дій; Юстиніан до них активно й свідомо готувався, розробляючи план бойових дій, державну стратегію і військову тактику, покликані продемонструвати рішуче домінування ромейської армії на полі бою і в морських баталіях.

## **Розділ 2**

### **Візантійська армія у першій половині VI ст.: структура, тактика, озброєння, постачання**

Аналізуючи та характеризуючи ромейську армію у першій половині VI ст. необхідно зазначити, що Юстиніан Великий у перший же рік свого правління зайнявся її майже докорінною реорганізацією й зміцненням бойової (ударної) спроможності. Як підкреслювалось у попередньому розділі роботи, василевс почав із розробки імперської стратегії та відповідних стратегічних заходів.

На 525 р. війська Східної Римської імперії були зведені у п'ять польових армій і понад сімдесят територіальних підрозділів різної чисельності, розквартированих уздовж державного фронтиру. Польові армії називалися комітатами, очолюваними магістром мілітум [113, с. 39]. Ці п'ять армій прикривали імперію на Сході, охоплюючи величезну територію, яка включала Вірменський, Месопотамський і Перський фронти; четвертий фронт – Єгипетський, розтягнувся по всій Фіваїдській пустелі [113, с. 39].

Фракію та Іллірію на Балканах прикривали два окремих корпуси; вони ж відповідали і за захист столиці – самого Константинополя. В дні війни ці війська переходили під особисте командування василевса. На початок врядування Юстиніана традиції даного особистого мілітарного командування дещо ослабнули (ними почав нехтувати ще Геліогабал) [32, с. 215].

Частини, розташовані уздовж кордону й постійні (стаціонарні) залоги фортець, які складали загальний резерв Імперії, називалися лімітанії. Ще у V ст. вони були сформовані (організовані) на базі легіонів старого римського взірця та посилені допоміжними силами, з приданою їм регулярною й нерегулярною кавалерією [32, с. 215].

Військові реформи Юстиніана Великого включали запровадження армійського командування в Африці та Італії (після їх відвоювання) й утворення нової армії у Вірменії з розташованих там польових військ [24, с.83]. Під кінець правління імператора, в Імперії налічувалось двадцять п'ять територіальних формувань уздовж фронтиру і в тилу, котрі виконували як армійські, так і поліційні функції від порубіжжя Скифської держави на північному заході Балкан, через Близький Схід та Єгипет, до Мавританії у Північно-Західній Африці [25, с.318].

Реальні відмінності між польовими та гарнізонними військами були не надто великими у зв'язку із взаємним перепідпорядкуванням; крім того тому, що багато польових частин переважно або постійно розташовувались навколо фортець та укріплених міст [25, с. 318]. Юстин створив принципово нову і дуже важливу стратегічну одиницю – т. зв. квесторську армію; вона була схожа із польовою армією, але її командир мав права намісника провінції (стратиґа) [25, с. 319-320].

На практиці під командуванням квестора перебували не лише усі війська на Дунаї (у кордонів Скифії та Мезії), а й у Карії (в Малій Азії) і на островах Егейського моря [111, с. 195]. Мета полягала в тому, щоб за потреби чи нагальної необхідності перекидати війська морським шляхом з Дунайського кордону в егейські внутрішні райони, звільнивши, таким чином, місцеве населення від обтяжливого постою солдатів [111, с. 195].

На додаток до власних військ Імперія утримувала значні союзні мілітарні сили: арабські родові клани й племена (племінні об'єднання) являли собою суттєвий стратегічний ресурс на Сході і одержували регулярну допомогу продовольчим постачанням, грошима, амуніцією та озброєнням; у свою чергу шейхам дарувались імперські титули й звання [78, с. 145].

І Юстин, і Юстиніан мали також власну гвардію, розквартировану неподалік Великого палацу або в різних районах Константинополя (але обов'язково у центральних кварталах). Найпривілейованішим підрозділом була Палатинська гвардія; вона складалася з семи полків по 500

катафрактаріїв у кожному. У цю елітну частину традиційно рекрутувалися германці, і на час правління Юстиніана вона являла собою не бойову, а парадну військову одиницю[25, с. 321].

Разом з тим, на початок VI ст. вже існував ще один елітний гвардійський загін; до його складу входило лише триста воїнів і їхній командир підпорядковувався виключно василевсу. З іншого боку, імперські воєнно-морські сили були порівняно нечисельні – чотири флотилії на Дунаї, середземноморський флот (понад двісті галер і трирем) з базою у Равенні й окрема ескадра в Константинополі (до ста бойових кораблів) [78, с. 146].

Стратегія захисту Імперії, яку розробив в основі сам імператор, ґрунтувалась на військах першої лінії, котрі складалися з польових армій, розташованих уздовж кордону під прикриттям морських фортів та суходольних фортець з прилеглими до них укріпленнями [44, с. 210]. Друга лінія складалася з резервних частин та гарнізонів міст (з додатковим народним ополченням, і потужних фортечних споруд всередині держави [44, с. 210].

Доречно підкреслити: т. зв. внутрішні фортифікаційні споруди найчастіше розташовувались неподалік великих міст та магістральних імперських шляхів. В них залога налічувала не менше стап'ятдесяти двохсот солдатів[44, с. 212]. З іншого боку, за Юстиніана Великого поступово намічується тенденція до розмивання принципів відмінностей між резервними та польовими військами. З кінця 50-х рр. VI ст. гарнізони фортець б'ються пліч-опліч поруч з польовими частинами, а іноді входячи до їхнього складу [118, с. 245].

В стратегічній оцінці ромейська армія 40-х – 50-х рр. VI ст. була вельми дорогою для утримання й надто неоднорідною за якістю силою. За свідченням Прокопія Кесарійського, на утримання війська міністерство фінансів Імперії виділяло до 60% річних державних прибутків [16, с. 145].

Візантійська тактика в ту епоху була органічним продовженням глобальної імперської стратегії. Як відомо, до IVст. римські війська

складалися переважно з піхоти (легіонна система). Тактика ґрунтувалась на діях важкої піхоти, котра формувала основу бойового шикування, з допоміжними силами – легкоозброєними загонами пращників, лучників й кидачів дротиків [118, с. 246].

Кіннота, яка використовувалась найчастіше для ведення розвідки, залишалась на других ролях; вона захищала фланги і тил легіону (дві али по шістдесят вершників кожна), або повинна була переслідувати розбитого й тікаючого ворога [77, с. 183]. Протягом V ст. намітились нові тактичні тенденції – роль кавалерії збільшилася; крім того, з'явилась і важка кавалерія – катафрактарії та клібанарії (вони складали 15 % усієї кінноти) [11, с. 139].

Під кінець V ст. римська важка піхота поступово почала переходити на більш легке та зручне озброєння і спорядження. Замість лат та масивних шоломів з'явилися кольчуги зі сталевими накладками. Це у свою чергу вплинуло на тактику ведення бою: акцент перемістився з індивідуальних дій добре вишколеного воїна на його злагоджені дії у складі тактичної одиниці [112, с. 254].

На початку VI ст. на озброєння ромейської армії був прийнятий довгий германський меч (спата); він прийшов на зміну гладіусу – старому римському короткому мечу. Крім того, ромейська піхота як тактична одиниця зазнала переозброєння у 20-х – 30-х рр. VI ст. У візантійських воїнів з'явився і довгий спис; саме він давав піхотинцям перевагу у битвах з варварами на європейських обширах [112, с. 254-255].

Цікаво відзначити, що у створенні важкоозброєної кінноти візантійці орієнтувались на тих самих персів: кавалерія останніх у VI ст. була найкращою в Азії. На середину століття головний удар при атаці мала наносити саме важкоозброєна кіннота; першорядна роль піхоти відійшла на задній план [102, с. 163]. Легкоозброєній кавалерії у візантійській тактиці відводилась допоміжна функція [111, с. 144].

Тим не менш, за свідченнями і Прокопія Кесарійського, і Агафія Міринейського, – у багатьох битвах першої третини VI ст. ударна сила у

боезіткненні продовжувала залишатись за піхотою [16, с. 102; 1, с. 65]. Тогочасні джерела так само акцентують: поява кочовиків зі степів Центральної Азії примусила візантійську тактику у 40-х рр. знов модернізуватися.

Проти знаменитих віртуозних азійських лучників ромеї так само мусили створювати окремі загони лучників. Найчастіше візантійці лучників наймали з номадичних племен. Усі історики, які описують війни Юстиніана підкреслюють, що з середини VI ст. у тактиці ведення візантійцями бою акцент починає ставитись виключно на самостійній дії кінноти; міняються навіть розташування бойових частин [103, с. 330].

Дедалі частіше піхота віддає центр шикування кавалерійським загонам (останні наносили головний атакуючий удар по ворогу). Не завжди катафрактарії або клібанарії атакували за підтримки піхоти; у багатьох битвах тієї епохи піхота взагалі могла залишатись у резерві [72, с.102]. Крім того, піхота обороняла укріплений табір на випадок відступу.

Організація тактичних структур візантійської армії протягом 40-х – 60х рр. VI ст. теж поступово почала трансформуватись. Легіони, котрі ділились на когорти, й кавалерія, яка ділилась на али, ще продовжували існувати, але їхня роль вже суттєво нівелюється [26, с.215]. Вони поступаються новим бойовим одиницям. Так, замість когорт і маніпул, з'явилися ауксилії та вексиллії [26, с. 215].

На середину століття вони перетворюються на регулярні частини. В джерелах вони фігурують під загальною назвою – тагми. Візантійська армія за своїм складом в ту епоху ділилась на федератів та найманців. Останні набирались з жителів союзних держав. У свою чергу, федерати були місцевими жителями, переважно ромеями [110, с. 87].

Більшість істориків того часу відзначають найчастішу надійність саме федератів. Кожний командир у візантійському війську мав при собі й особисту охорону – т.зв. буцелларіїв [110, с. 87]. Він їх утримував тільки за власний кошт. Деякі полководці – представники заможних родин – мали

можливість наймати значну кількість таких охоронців. Наприклад, під своїм командуванням Велізарій мав загін буцелларів у 1050 воїнів [110, с. 88].

Структура візантійської армії за Юстиніана, як і її склад, зазнали певних змін. Для унаочнення організаційної специфіки ромейських військових з'єднань, візьмемо для прикладу структурно-організаційні засади нової армії, створеної та розміщеної у Вірменії.

Армію очолював магістр; йому підпорядковувались п'ять дуксів. два дукси, які контролювали північну частину Вірменії, реалізовували свою мілітарну владу, спираючись на залоги семи фортець. Даними силами вони мушили забезпечувати охорону сектору кордону (до того дукс Вірменії захищав фронтір із Персією, маючи під своєю рукою двадцять шість підрозділів) [101, с. 105].

Три дукси, котрі захищали південну частину держави, контролювали менш протяжну ділянку кордону, де було зосереджено чотири фортеці. В середньому під командуванням кожного дукса перебувало п'ятьсот шістьсот вершників [101, с. 105]. Сучасні дослідники, проаналізувавши всі наявні джерела, підраховували загальну чисельність армії Юстиніана, а також – чисельність військ у різних війнах.

Звертає на себе увагу той факт, що за тридцять років ведення війни, імператорська армія суттєво не збільшилась, а за останні десять років врядування Юстиніана навіть дещо зменшилась. Наприклад, склад війська, яке завоювало Африку та Італію, не перевищувало п'ятнадцять тисяч солдат [101, с. 105-106]. Армія у такому складі розгромила все Вандальське королівство з їхнім сорокатисячним військом [101, с. 106].

Так само доцільно підкреслити, що остготську кампанію Велізарій починав, керуючи лише 7 тис 500 солдатами. Щоправда, він із собою привів і власну гвардію, це – ще 5 тис відбірних воїнів [108, с. 130]. Маючи під командуванням десять тисяч вояків, Велізарій достатньо швидко захопив Сицилію; маючи військо у дванадцять тисяч він зайняв Південну Італію, захопив Неаполь та Рим [108, с. 131].

Для того, щоб оволодіти всією Італією, Нарсесу й Велізарію знадобилась армія у шістнадцять тисяч солдатів. Для знищення потужного Остготського королівства візантійці використали тридцятитисячний військовий контингент [108, с.131].

Агафій Мірінейський у своєму трактаті навіть дорікає Юстиніану за недостатню, з його точки зору, кількість військ. Ось як він пише: «У дійсності ромейські війська були вже не такими, як при попередніх імператорах, а зведені до невеликої кількості; така незначна кількість не відповідала величі держави. Бо все римське військо повинно було нараховувати шістсот сорок п'ять тисяч озброєних людей, а в часи Юстиніана воно ледь досягало ста п'ятдесяти тисяч, і з них одні були розташовані в Італії, інші в Лівії, треті в Іспанії, деякі у колхів, в Александрії та Фівах єгипетських.

Незначна частина ромейського війська була розташована і на кордонах персів. Там не було потреби у великих силах завдяки договорам й міцно встановленому перемир'ю. Так, скаредністю влади численні армії Імперії були зведені до незначної кількості» [1, с. 48].

Джерела тієї епохи чітко фіксують ще одну тенденцію – занепад лімесів й поступове, але невпинне зникнення лімітанів. Як наслідок, на середину VI ст. воїнів-лімітанів (вільних найманих селян-землепашців, котрі охороняли кордони Імперії) залишилося в армії Юстиніана менше 2% [105, с. 239]. Оскільки перевага віддавалась вже катафрактаріям, потреба в лімітанах зникла.

Більшість лімітанів за Юстиніана була розташована на східному кордоні Імперії для захисту від набігів персів й сарацин. Не можна не враховувати і той факт, що Юстиніан припинив їм регулярну виплату грошей. Іноді лімітанам виплачувалось жалювання із затримкою у чотири-п'ять років, про що згадує Прокопій Кесарійський.

«А коли у римлян з персами був мир, передає Прокопій, цих нещасних примушували відмовлятися на користь скарбниці від їх законного жалювання,

пояснюючи останнім, що вони насолоджуються миром, а не воюють» [16, с. 59-60]. У 549 р. Юстиніан скасовує лімітанів як військову категорію. Прокопій зі свого боку констатує: «Кордони Імперії залишилися без належної охорони, а солдати несподівано змушені були дивитися в руки тим, хто звик займатися благодійністю (тобто вони почали жебракувати)» [16, с. 61].

Внаслідок скасування служби лімітанів східний лімес припинив своє існування і як система, і як концепція оборони. Аналогічні процеси відбувались і в інших регіонах Імперії. Спроба Юстиніана відновити стару захисну систему в Африці не мала успіху; на повне відновлення оборонних та фортифікаційних споруд не було в державі грошей [26, с. 304].

Після того як Велізарій залишив завойовану провінцію, почалось повстання берберів. Залоги, що перебували у декількох фортецях, залишались у малій кількості й погано озброєні. Тому вони були безжально знищені повстанцями у Нумідії та Бізанцені. Тим не менш, Юстиніан не вважав за необхідне відродження служби лімітанів [26,].

Юстиніан першочергово зайнявся реформуванням восьми польових армій (комітатів); значною мірою він зміцнив чотири армії, які розташовувались – у Вірменії, на Сході, в Італії та Фракії [39, с. 280]. З іншого боку, імператор зменшив кількість особового складу гарнізонів, розташованих у низці імперських провінцій та міст.

Наявні джерела дають можливість визначити локації, де розташовувались імперські гарнізони. Серед них можна згадати – Скифію, Мезію, Ісаврію, Осроену, Дакію, Аркадію, Палестину, Аравію, Фінікію, Сирію, Августамніку, Лігурію, Триполітанію й Лівію [39, с. 280].

Аналізуючи склад візантійської армії при Юстиніані та існуючі тоді категорії військ, можна зробити наступний висновок: існувало п'ять різних категорій військовослужбовців – звичайні солдати (піхотинці), федерати, буцелларії, союзники й лімітани (мова про них йшла вище). Статус цих груп

був різний, із юридичної точки зору не всі вони входили до складу регулярної (лінійної) армії [39, с. 281].

Указ Юстиніана від 530 р. чітко визначає хто, згідно з існуючим законодавством, мав право називатися воїном (мілітес) і входити до складу армії. Указ імператора регламентував: «Воїнами ми називаємо як тих, хто несе свою службу під командуванням магістрів армії, і тих, хто приписаний до одинадцяти схол, а також тих, хто, перебуваючи під командою різних опціонів, прикрашений ім'ям федератів» [99, с. 223].

Аналіз даного указу так само дає можливість стверджувати: боєздатне ядро візантійської армії складали саме фемні содати (стратіоти), важка кіннота та схолярії – воїни схол (тобто гвардійських підрозділів) [26, с. 310]. В означеному контексті останні – воїни схол, зазвичай участі у бойових діях не брали, виконуючи почесні функції палацевої стражі й охоронців особи василевса [26, с. 310].

До Юстиніана схол існувало сім; Юстиніан довів їхню кількість до одинадцяти (як фіксує згадуваний вище указ). На практиці в схоли йшли служити юнаки із заможних аристократичних родин; служба була почесною, необтяжливою, престижною. Крім того, солдатам та офіцерам схол зарплатню платили у потрібному розмірі. Прокопій Кесарійський з даного приводу пише, що потрапити на службу в схоли можна було найчастіше лише через хабар [16, с. 98].

Продовжуючи свою мілітарну реформу, Юстиніан скасував і старі «кузниці офіцерських кадрів» – корпуси domestikів і протекторів. Дійсно, ці військові посади не були напряму пов'язані зі службою в польових арміях і участю в битвах [16, с. 98]. Висока платня domestikів й протекторів пішла на утримання новоутворених катафрактаріїв та клібанаріїв.

Так само була оновлена особиста імператорська гвардія; самі гвардійці отримали назву екскубіторів [26, с. 319]. Разом з тим, цементуючою силою візантійської армії залишались федерати; вони отримували платню з державної скарбниці, носили обов'язковий «військовий черес» (циндул) на

знак причетності до офіційної імперської військової служби; дружини федератів (як і стратіотів) не мали права вдруге виходити заміж під час проведення військового походу, навіть тоді, коли отримували звістку про смерть чоловіка [26, с. 319].

Земельні наділи федератів, як і земельні наділи стратіотів, заборонялось здавати в оренду; федерати не могли ставати найманцями у приватних осіб (тобто буцелларіями); федерати утворювали автономні військові підрозділи, які дорівнювали регулярним імперським формуванням; і їхній найголовніший привілей полягав у тому, що вони могли відкрито сповідувати власну віру [100, с. 171]. Отже, серед федератів зустрічались готи-аріани, іудеї, слов'яни-язичники, германці-язичники, маніхеї, несторіани, монофізити і навіть мітраїсти [100, с. 171].

Стратіоти, які складали основу фемного найманого війська й були вільними селянами, членами ромейської мітрокомії (візантійської селянської общини), в імператорському війську складали основу піхотних підрозділів. Їхній статус був дещо нижчим ніж федератів, але вищим за солдатський статус [36, с. 353]. Третина стратіотів за регламентацією Юстиніана зазвичай залишалась у резервних підрозділах.

Стратіотами й федератами командували кадрові офіцери (опціони); з іншого боку, в межах військової реформи Юстиніана, опціони стали військовими касирами (вони відповідали за виплату воїнам жалування); до того, як відомо, грошові виплати імператора здійснювались через племінного вождя чи коміта [36. С. 353].

Вже згадувані буцелларії (гіпасписти) утворювали постійну особисту гвардію крупних воєначальників – магістрів мілітум. За реформи Юстиніана буцелларії були переведені на державну службу і як колишні приватні воєнізовані загони, більше не несли в собі загрози офіційній центральній владі [36, с. 353]. Наприклад, коли Велізарій впав у немилість, він був позбавлений не лише свого рухомого та нерухомого майна, а й права утримувати буцелларіїв [36, с. 353].

Свого часу, після захоплення Карфагена, коли Велізарій став найзаможнішою людиною в Імперії, він найняв собі сім тисяч буцелларіїв, які брали активну участь у війнах проти германців-варварів на теренах Італії. Даний факт, разом з тим, демонструє початок кризи системи комплектування діючої армії в епоху Юстиніана [36, с. 354].

Перший загін буцелларіїв, котрий розташовувався найближче до полководця, – називався загоном дорифорів (списоносців); під кінець правління Юстиніана їх перейменовували у спафаріїв (меченосців) [83, с. 50]. Традиційно, у дорифари набирали воїнів з варварських племен.

Союзні візантійські підрозділи набирались так само з варварів; їхню основу складали гуни, гепіди, лангобарди, свеви, бургунди, герули, слов'яни [83, с. 50]. Воєнізовані контингенти варварів були озброєні своєю національною зброєю. Юстиніан збільшив кількість союзних підрозділів удвічі.

Цікаво зазначити, що в арміях Юстиніана існували і загони, сформовані з військовополонених. Наприклад, шестидесятитисячний загін, котрий супроводжував Велізарія при перемовинах з перським послом, за даними Прокопія, складався з фракійців, іллірійців, готів, герулів, вандалів, квадів та маврусіїв [16, с. 170].

Якщо фракійці та іллірійці були уродженцями Імперії, герули – союзниками, то готи, вандали, квади і маврусії набиралися з полонених. Типовим є епізод, теж зафіксований Прокопієм Кесарійським. Історик констатує, що готський гарнізон міста Урбіна здався Велізарію на умовах, що готи стануть підданими імператора і нестимуть йому службу на рівних правах з ромейськими солдатами [16, с. 175].

Тих варварів, котрі виявляли бажання служити василевсу ромеїв не розподіляли по вже існуючих загонах та підрозділах; з них формували нові окремі підрозділи. Ці загони мали регулярний характер. Так Юстиніан вчинив з полоненими вандалами, яких надіслав йому Велізарій після

завоювання Північної Африки. З полонених імператор утворив п'ять кавалерійських каталогів, названих «Юстиніанові вандали» [106, с. 40].

Згадувані вандальські каталоги отримали призначення на Схід, де взяли участь у війнах і прикордонних боєзіткненнях з персами. Для командування такими загонами призначались командири-одноплемінники. Наприклад, капітулюювавший перський гарнізон Сисаврона був переправлений до Італії разом зі своїм воєначальником Влісхамом [106, с. 40].

Ще одна суттєва складова військової реформи Юстиніана – обов'язок візантійської кінноти володіти стрільбою з лука. Отже, ромейські кіннотники мали добре стріляти з композитного луку (його візантійці запозичили у готів, гунів й аланів). Воїни з загонів полонених варварів найчастіше й виступали в ролі вчителів для елітної імперської катафракти [96, с. 201].

Крім гуно-аланського озброєння, ромеї запозичали у них і деякі тактичні прийоми; дана особливість у VI ст. визначила шляхи розвитку візантійської військової справи. З іншого боку, і це важливо підкреслити, варварські запозичення ромеями модернізувались, покращувались, систематизувались для різного роду військових з'єднань [96, с. 202].

Прокопій так описує візантійських лучників епохи Юстиніанових війн: «Нинішні лучники йдуть у бій, одягнені в панцир, з поножами до колін. З правого боку у них стирчать стріли, з лівого – меч. Є серед них і такі, у яких є спис, а на ремінці за плечима – короткий без рукоятки щит, котрим вони можуть прикривати обличчя та шию.

Вони чудові вершники й можуть без зусиль на повному скаку натягувати лук та пускати стріли в обидва боки, як у тікаючого від них, так і у переслідуючого їх ворога. Лук вони піднімають до лоба, а тятину натягують до правого вуха, відчого стріла пускається із такою потужністю, що завжди вражає того, в кого попадає і ні щит, ні панцир не може убезпечити воїна від її стрімкого удару» [17, с. 244].

Агафій Міринейський зі свого боку додає, що частина ромейських вершників мали на озброєнні довгі списи (2,5 – 3 м) – сарисси. До того ж, вершники мали можливість спішуватися й битися у правильній пішій лаві. Юстиніан Великий збільшив маневреність та мобільність ромейських кіннотних загонів. Наприклад, під час облоги королем Вітигісом Рима невеликі кавалерійські загони Велізарія постійно наносили супротивнику відчутний урон [1, с. 33].

Піхота, хоча й почала відігравати з точки зору тактичних функцій другорядну роль, – тим не менш складала до 70% особового складу армій Юстиніана. Бойове шикування піхоти являло собою фалангу. Перші три або п'ять рядів фаланги склалися з важкоозброєних воїнів; вони носили шоломи та довгі (до колін) панцири [26, с. 327]. За ними шикувалися лучники та пращники [26, с. 327].

За реформою Юстиніана передбачалась цікава трансформація: частина піхотинців за необхідності могла перетворюватись у легкоозброєну кінноту. Така трансформація у деяких битвах зіграла ключову роль: кінні пехотинці мали можливість несподівано атакувати ворога, заходячи йому в тил і нападаючи у спину.

Політика реставрації Імперії і, як наслідок, її широкмасштабні та затяжні війни, природно, вимагали від держави величезних фінансових витрат. Щоб здобувати необхідні засоби для фінансування, уряд та імператор вдавалися до підвищення податків та зменшення багатьох статей державних видатків. Як це не парадоксально, але війни на Заході призвели до того, що були значно урізані кошти, котрі відпускалися на утримання армії. У першу чергу дану тенденцію відчули солдати – їм скоротили грошові роздачі [80, с. 120].

«Існував звичай, пише Прокопій Кесарійський, щоб кожні п'ять років василевс одарював кожного солдата певною кількістю золота. І кожні п'ять років відряджені в усі закутки Імперії особи вручали кожному солдату по п'ять золотих статерів. І не зробити цього було ніколи ніяким чином

неможливо. З того часу як ця людина (Юстиніан) почала управляти державою, він нічого подібного не зробив і не збирався це робити, хоча вже минуло тридцять два роки, так що люди певною мірою вже і забули про цю справу» [19, с. 31].

В епоху Юстиніана змінилось не лише положення солдат дійсної служби. Ветерани так само втратили деякі привілеї, котрі вони мали у V ст. Наприклад, ветерани та їхні діти, які займалися торгівлею, за Юстиніана були позбавлені колишніх податкових пільг: в Кодексі Юстиніана відповідна регламентаційна (дозволяюча) стаття зникла [102, с. 99].

В руслі всеохоплюючого системного реформування, Юстиніан змінив й принципи постачання армії. По-перше – продовольче утримання солдат і офіцерів перевелось у грошовий еквівалент; роздачі продуктів харчування майже повністю припинились. Такий «пайок» отримували лише солдати міських гарнізонів й частково прикордонних фортець (бургів) [26, с. 338].

В районі ведення бойових дій імператор обкладав місцеве населення тимчасовим натуральним податком, покликаним здійснювати постачання дислокованій армії харчовою продукцією. Таке постачання проходило примусово, але у грошовому еквіваленті зменшувались річні податки для кожної особи, що виконувала постачальну функцію [26, с. 338].

Ще одне нововведення, запроваджене Юстиніаном – це аннона (незмінна фіксована виплата Імперією солдатам та офіцерам грошей з державної скарбниці). З іншого боку, аннона стала жалуванням (мінімальним), менше якого виплати не могли здійснюватись. За імператорською регламентацією, рядовий солдат одержував одну аннону, молодший командир – півтори або дві аннони, старші командири – від трьох до восьми аннон, дукси – від сорока до п'ятдесяти аннон [47, с. 209].

Тим не менш, грошовий еквівалент для аннони міг відчутно варіюватися. За умови регулярної виплати аннона повинна була забезпечувати прожитковий мінімум родини солдата та офіцера. Забезпечення своїх армій обмундируванням Юстиніан залишив за державою.

Базові регламентації по утриманню війська містилися в Кодексі Юстиніана [47, с. 209].

Щодо озброєння: майже половина центрів по виготовленню зброї зосереджувалось в ту епоху на Балканах. На 545 р. у Східній Римській імперії існувало п'ятнадцять великих збройних майстерень, де працювало понад двісті кваліфікованих майстрів у кожній; шість з них розташовувались саме на Балканському півострові [99, с. 181-182].

На 556 р. Юстиніан Великий збільшив кількість таких майстерень до двадцяти двох. Вони виготовляли майже весь боєкомплект – і для піхотинців, і для вершників. Майстри кували мечі, кинджали, кольчуги, панцирі, шоломи, залізні пластини для щитів й наконечники для списів та стріл [99, с. 182].

За Юстиніана виробництво зброї було сконцентровано, крім Балкан, у Вірменії та Малоазійських горах. Цікаво відзначити, що закон про поставки коней до війська не увійшов в Кодекс Юстиніана, оскільки протягом першої половини VI ст. конярство розвивалося лише на території імперських доменів у Малій Азії [107, с. 203]. Указ 561 р. скасував державну систему забезпечення армії (кавалерії) кіньми. Надалі кожний воїн-вершник забезпечував себе конем самостійно.

Військово-морський флот Східної Римської імперії у період правління Юстиніана Великого теж зазнав певних реформувань, адаптацій і нововведень. Як відомо, після того як на терені Північної Африки виникла Вандальська держава й розвинулося піратство, у Імперії виникла об'єктивна необхідність у створенні сильного й ефективного військово-морського флоту, який би діяв на постійній основі.

Отже, для боротьби з вандалами був сформований флот з легких маневрених кораблів, які отримали назву – дромони. Місцем дислокації нового флоту стала гавань Золотий ріг у самому Константинополі. При Юстиніані цей флот очолювався Великим друнгарієм (адміралом) [26, с. 329].

За різними підрахунками фахівців, столичний воєнно-морський флот нараховував до трьохсот бойових кораблів; частина з них розташовувалась на Сицилії. Як вже згадувалося вище, Візантійська імперія мала у своєму розпорядженні й чотири дунайські флотилії; загальна чисельність тамтешніх суден сягала 140-160 бойових одиниць[26, с. 329].

Разом з тим, доречно акцентувати: на відміну від суходольних військ, інформація про візантійський військовий флот у писемних джерелах тієї епохи майже відсутня. Описи, які існують, не дають можливості дослідникам відтворити повноцінну картину про стан й функціональні особливості ромейського флоту VI ст. [101, с. 261].

Однак джерела повідомляють, що крім константинопольської бази бойові кораблі ромеїв мали зосередження і в деяких інших регіонах держави. Так, невеликі ескадри розташовувались в портах таких великих приморських міст як Равенна, Неаполь, Александрія та Карфаген [101, с. 261].

Крім старих баз, Юстиніан Великий створив і нові бази для розміщення бойових імперських кораблів. Серед таких нових, але вже достатньо віддалених форпостів, були – Септум, Херсонес (в Криму), Айл (у затоці Акаба), Корсика, Сардинія, Балеарські острови [109, с. 403].

В означеному контексті є підстави стверджувати, що в басейні Середземноморського моря стара розвинута антична інфраструктура суттєво спростила Візантії утримання воєнно-морських ескадр. Існує ще одна особливість, пов'язана з імперським ромейським флотом: під час бойових дій на морі візантійські полководці значно збільшували кількість кораблів за рахунок використання торгівельних суден. Зокрема, їх найчастіше залучали в якості брандерів, начинених знаменитим «грецьким вогнем»[26, с. 279].

Підводячи підсумок другому розділу роботи, є підстави констатувати наступне. Візантійська армія у першій половині VI ст. завдяки глобальній військовій реформі, запровадженій і реалізованій імператором Юстиніаном Великим, значно покращила свою мобільність, маневреність, тактичний потенціал, стратегічну складову й організаційну основу.

В армії ромеїв з'явилися нові бойові і тактичні одиниці, змінилось комплектування військ, постачання, принципи рекрутування, чисельний склад армійських підрозділів, командирські посади. Дана реформа Юстиніана мала позитивні наслідки: майже всі війни, які вела в ту епоху Візантійська імперія, були нею виграні; ромейська армія продемонструвала неабияку боєздатність і тактичні переваги на полі бою.

### **Розділ 3**

#### **Мілітарні виправи Візантії на Сході: війни з Персією та їх наслідки**

Звертаючись до висвітлення бойових дій Східної Римської імперії на східному прикордонні, доречно зазначити: ескалація в регіоні активізувалась на другий рік правління Юстиніана Великого. 528 р. (рік другого консульства Юстиніана; з нагоди цієї урочистої події 1 січня були організовані пишні консульські видовища й великий тріумф), у цілому почався невдало [30, с.311].

Візантійці, які продовжували перебувати у стані війни з Персією, програли велику битву поблизу Міндони, й хоча воєначальник Петро надалі спромігся дещо виправити ситуацію, організувавши декілька вдалих набігів на прикордонні іранські міста, ромейське посольство в ході перемовин так і не змогло домовитись із шахіншахом про мир чи перемир'я [30, с. 311].

12 березня того ж року в Сирію вторглися значні сили арабів; із великими труднощами візантійські війська витиснули їх з імперського прикордоння. 530 р., після декількох жорстоких боєз'їткнень, ромеям вдалося потіснити іранські війська – вони здобули над останніми крупну перемогу при Дарі, а через рік п'ятнадцятитисячна армія персів, яка вкотре перейшла кордон, була відкинута за межі Імперії, а на престолі Ктисифона Кавада, який помер, змінив син Хосров (Хозрой) І Ануширван – правитель, як виявилось, мудрий, далекоглядний і достатньо войовничий.

Аналізуючи війну Візантії на Сході, доцільно звернутись до низки конкретних історичних подій та фактів, які містяться в джерелах. Перед початком війни з Персією Юстиніан відрядив на прикордоння молодого полководця Ситту, підсилив його загін чотирма підрозділами регулярної армії, а на допомогу прикомандирував теж молодого воєначальника – Велізарія (до цього призначення Велізарій був зброєносцем імператора) [28,с. 319].

Самого Ситту василевс ромеїв наділив високими мілітарними повноваженнями й наблизив до себе через його одруження на сестрі – Феодорі (свою сестру Феодору Юстиніан дуже любив) [70, с. 380]. Прибувши за призначенням на східний фронт, Ситта благорозумно утворив спеціальний штаб з радниками, куди включив місцевих керманичів; паралельно він почав зміцнювати прикордонні фортеці [70, с.381].

Крім того, він вирішив звести декілька нових фортифікаційних споруд; одна з них отримала ім'я – Феодориада, на честь імператриці. Як дипломату, Ситті вдалося схилити на свій бік й отримати реальну підтримку від місцевого вірменського населення й вірменських вождів [24, с. 202]. За даними джерел, на прикордонні жили племена цаннів; після перемовин із Ситтою вони почали постачати своїх синів до ромейського війська.

Аналогічні зусилля були реалізовані і на сирійському кордоні, де командував знатний ромейський полководець, аристократ, етнічний вірменин Патрикій [24, с. 202]. Сам імператор тим часом дипломатичним шляхом зав'язав достатньо дружні стосунки з арабами (наскільки взагалі це було можливо); останні, як відомо, перебували під владою персів і не дуже були їм віддані через релігійну несумісність – ісламське віровчення не визнавало зороастрійських традицій [24, с. 203].

Одному з арабських вождів на ім'я Аламундар Юстиніан дарував титул римського патриція й царя свого племені. Така дипломатична хитрість принесла свої корисні плоди: 528 р. загін персів укотре здійснив набіг на

ромейські володіння, але був знищений Ситтою, який на нього чекав (полководець був своєчасно попереджений Аламундаром) [116, с. 501].

Шахіншах Кавад тоді відрядив у ромейську Вірменію інше військо, чисельніше, під командуванням полководця Мермероя; загін складався з трьох тисяч гунів. Ситта про цей загін теж вже знав і вирішив діяти наввипередки. Разом з іншим полководцем – Дорофеем, вони напали на ворожий табір і сплюндрували його; сам Мермерой ледь втік, але через місяць з новим загоном розкинув табір неподалік містечка Октава [116, с. 501].

Дорога від міста йшла на Сатали і Трапезунд. Однак і тут візантійські воєначальники діяли блискавично та професійно: Дорофей та Ситта розділили свої сили, й поки перси атакували одну частину армії, Ситта із важкою кіннотою вдарив їм у фланг. Битва була нетривалою, але надзвичайно кривавою. Перемогу візантійцям здобув командир кінного загону фракійців – Флорентій, який сам загинув у бою, попереду атакуючи лави іранського війська [116, с. 502].

Після трьох прикордонних перемог поспіль, на бік ромеїв перейшли три талановиті перські полководці – Нарзес, Аратій, Ісаак (всі – етнічні вірмени); останній навіть без бою здав ромеям фортецю Болон (неподалік міста Феодосіополя), котрою командував. Згадувані іранські воєначальники уславились перед тим перемогою над Велізарієм у попередній візантійсько-перській війні, яка мала місце за Юстина. Як фіксують історичні джерела, вони у подальшому неодноразово здобували славу візантійській зброї [1, с. 190].

У травні 528 р. Велізарій, ще не досвідчений полководець, був розбитий персами, коли намагався звести нове кріплення; рятуючи командира, у тому бою загинуло багато його офіцерів, про що згадує Прокопій Кесарійський []. Історик підкреслює, що поразка сталася через деякі обставини, котрі не залежали від самого Велізарія.

Стурбований імператор відрядив на кордон підкріплення з ісаврійських, гунських, іллірійських та фракійських частин під командуванням Помпея, родича імператора Анастасія I. Тим не менш, реалії зіткнення обох Імперій говорили про те, що обидві сторони не мали серйозного бажання розпочати велику повномасштабну війну [114, с. 342].

Значною мірою конфлікт того року вдалося нівелювати за рахунок майстерно проведених дипломатичних перемовин й очолюваних ромейським послом Германом, магістром оффіцієм, і в 529 р. був укладений мир на один рік [114, с. 342]. Небезпека для Імперії прийшла з іншого боку. Того року на Візантію напали гуни (утригури, які перейшли Дунай під керівництвом двох своїх ханів).

Вони розгромили маленьке гарнізонне військо ромейів, але ще одне ромейське військове з'єднання підоспіло вчасно і двобій було виграно. Проте, візантійські воєначальники не знали про іншу орду, яка кочувала неподалік і на другий день потрапили у пастку. Саме після цієї поразки Юстиніан доклав максимум зусиль для зміцнення Дунайського лімесу [85, с. 44].

У 530 р. перський полководець Фіруз, який командував військами у Нисибіні, необачно поновив воєнні дії (порушивши усі загальнодержавні домовленості) і з великими силами підійшов до міста Дара, де його очікував Велізарій із поповненим військом. Це було вже не боєзіткнення, не локальний бій, а повномасштабна битва. Візантійський полководець вщент розгромив іранську армію [96, с. 224].

Під командуванням Велізарія та його помічника Гермогена було двадцять п'ять тисяч солдатів, у персів – сорок тисяч воїнів. Тим не менш, замість того, щоб заховатися у фортеці, Велізарій вивів своє військо у поле, де організував оборонні споруди – щось нахшталт траншей і редутів [7, с. 473]. Два дні супротивники стояли одне проти одного; на третій день, як тільки зійшло сонце, перси вирішили атакувати.

Перша лінія шикувань персів, яка складалася з кінноти, ледь не опрокинула візантійців, проте, убезпечуючи себе від флангової контратаки, зупинились. Даний прорахунок використав Велізарій – він швидко перегрупував свої сили [35, с. 54]. За старовинним звичаєм, від персів виїхав вершник і викликав на двобій найсильнішого візантійського воїна. Прокопій називає його ім'я – Андреас.

Цей воїн вийшов на герц і переміг супротивника; далі він переміг й другого перського кіннотника. Для персів це стало поганим знаком – вони втратили віру у перемогу; крім того, насувалася ніч і атакуючі відійшли у свій табір [35, с. 54]. Наступного дня до іранців підійшло підкріплення – десять тисяч солдат, і атаки поновилися. Полководці з обох боків задіяли лучників, але в ході перестрілки персам не вдалося взяти гору.

Прокопій зазначає, що перські луки були коротшими й слабкішими від візантійських, і вітер дув не з того боку. Після полудня перси припинили обстріл і знов пішли в атаку, наносячи головний удар правим флангом [16, с. 78]. Їм майже вдалося опрокинути ромеїв, проте, візантійці організували зустрічний удар (Велізарій перейшов у контратаку за рахунок введення у бій резервного загону, котрий розташовувався у засідці).

Отже, блискавична та несподівана атака перекреслила усі плани персів: їхні лави змішались, призупинили атаку й нарешті почали тікати. З їхнього боку загинуло біля трьох тисяч воїнів з першої атакуючої лінії [88, с. 70]. Перси, тим не менш, виявились сильними та мужніми вояками: Фіруз завчасно та швидко перегрупував сили і наніс новий удар по правому флангу ромеїв.

В другу атаку рушили найсильніші загони перської армії – знамениті «безсмертні». Вони знесли передні лави візантійців, однак і тут Велізарій спромігся вирівняти критичну ситуацію, надіславши допомогу відступаючим легіонам – своєю справою зайнялися пращники та списоносці [88, с. 70].

Як наслідок, перське військо було розрізане навпіл і поки одна частина переслідувала втікаючих візантійців (легкоозброєну піхоту), інша

опинилась в оточенні. Перси зробили спробу організувати кругову оборону, але втікачі остаточно зламали їхнє шикунняй опір на практиці повністю припинився. Перси втекли, залишивши поле бою за супротивником; вони втратили майже п'ять тисяч своїх гвардійців, тобто «безсмертних» [39, с.265].

Переслідування персів перетворилось на криваву бойню, й від тотального знищення їх врятувала ніч та побоювання Велізарія, що на допомогу Фірузу можуть надійти свіжі підкріплення. За оцінками візантійських істориків, – це була перша реальна велика перемога ромеїв над сильнішим, досвідченішим ворогом, здобута меншою кількістю воїнів [14, с. 284].

З іншого боку, і на це теж необхідно звернути увагу, Велізарій вперше продемонстрував свої блискучі тактичні здібності. Велике схвальне слово про нього склав у своєму історичному творі Феофан Візантієць [22, с.319]. Таку саму позитивну оцінку його полководчеському таланту дали – і Прокопій Кесарійський [16, с.134], і Менандр Протектор [14, с. 285], і Іоанн Зонара [8, с. 420], і Марцеллін Коміт [12, 106].

Майже детальну реконструкцію ходу битви при місті-фортеці Дара подає відомий сучасний військовий історик Джон Хелдон. Ось що він пише: «На крайньому лівому фланзі ромейської лінії був поставлений загін герульської кінноти на чолі з Фарасом, а зправа до них примикав сильніший та чисельніший кінний загін Бузеса. Кут траншеї зліва від центру прикривали два підрозділи кінних гунів по триста воїнів кожний. Ними командували Сунікас і Еган.

Деспозиція правого флангу дзеркально відображала лівий: так само майже шістсот кінних гунів під командуванням Симаса та Аскана, а за ними – позаду траншей – головні ударні сили кавалерії, на чолі з Іоанном, сином Нисета і підлеглими йому Кирилом, Дорофеєм, Маркелом й Германом» [78, с. 239].

За логікою розташування – війська центру вишикувались за лінією траншей. Фланги найвірогідніше розташовувались подібним чином. Справа в тому, що на цей рахунок Прокопій Кесарійський не залишив конкретних детальних описів.

Перські сили складали дві лінії, розташовані з невеликим інтервалом, одна позаду іншої. Командування центром взяв на себе Фіруз, віддавши лівий фланг Баресману, а правий – Пітиаксу [78, с. 239]. Бій розпочався стрімкою атакою перської кавалерії на частини Бузеса, які, не витримавши натиску, почали відхід. Проте, як вже підкреслювалося вище, остерігаючись удару гунів з центру на фланг, Пітиакс зупинив наступ [78, с. 239]. Бузес отримав передих, навів порядок у своїх шикуваннях і перейшов у контратаку. Перси спішно відступили.

Наступного дня Фіруз дочекався допомоги (десять тисяч воїнів прийшли з Низибії). Перед боєзіткненням другого дня обидві сторони зустрілись для перемовин, але через взаємну недовіру домовленостей досягнуто не було. Парламентери розійшлися і армії почали готуватися до нової битви.

Як тільки сонце піднялося високо, війська знов зішлись у двобої. Перші лінії бійців несли значні втрати. Тим часом Велізарій прийняв пропозицію Фараса і залишив його мобільний загін вершників у засідці позаду пагорба на крайньому лівому фланзі: мета даного маневру – здійснити раптовий удар у фланг й тил наступаючого ворога [78, с. 240].

Після обіду Фіруз почав загальний наступ усім своїм військом по всьому фронту; головний удар було здійснено правим флангом Пітиакса. Оборону тримали з'єднання візантійця Бузеса, але передні шеренги не витримали й подалися назад [78, с. 240]. Цього разу Пітиакс захопився переслідуванням, підставивши, таким чином, свій лівий фланг гунам, а правий фланг і тил – кінноті Фараса, котра чекала у засідці.

Масований контрудар візантійців змішав лави наступаючих; вони почали тікати під прикриття шикувань другої лінії. Після перегруповань

обидві армії знов зішлися у двобої. У новій атаці Фіруз вирішив змістити атакуючий акцент на лівий фланг проти візантійського правого флангу, очолюваного Іоанном, і повів в атаку своїх «безсмертних» (гвардію сасанідських шахіншахів) [78, с. 241].

Третя, заключна стадія битви знов почалася із загального наступу, щоб приховати напрямок головного удару. Кіннота Іоанна була розгромлена і залишила поле бою, проте, Велізарій зі свого командного пункту, розташованого у центрі позицій, вірно оцінив ситуацію і швидко спрямував підкріплення з піхоти та кінноти на допомогу гунам Симаса й Аскана; полководець для цього навіть зняв з лівого флангу частини Сунікаса та Егана [78, 241].

Нова візантійська контратака виявилась надзвичайно успішною: іранська лінія шикувань зазнала розсічення і подальшого оточення. Більша частина персів необачно продовжувала переслідувати Іоанна, а менша опинилась в оточенні і почала методично знищуватись [69, с. 289].

Лише тоді, коли впав особистий штандарт командувача Баресмана, перси зрозуміли що сталося. Припинивши переслідування та розгорнувши фронт у правий бік, вони прийняли рішення напасти на головні сили ромеїв з тилу, але Велізарій їх випередив своїм наказом кінноті перейти у наступ; персам не стало часу навіть перегрупуватись [69, с. 289].

Іоанн, отримавши передих, спромігся зупинити своїх втікаючих вояків; його загін згрупувався й теж перейшов у контрнаступ, як і головні сили візантійців. На думку воєнних істориків, вірогідно загін Іоанна значною мірою вплинув на завершальну стадію битви. Контратака сил Іоанна, котрі вже не бралися персами у розрахунок, досягла несподіваного для всіх успіху – був вбитий сам Баресман, й «безсмертні» почали свій відхід [34, с. 231].

Велізарій та Гермоген майже годину переслідували панічно втікаючу піхоту персів; від кінноти ворога майже нічого не залишилось. У підсумку битва при Дорі стала важливою й симптоматичною віхою у затяжній ромейсько-іранській війні на Сході. За двадцять років ведення війни, це була

перша переконлива перемога візантійців. Велізарій прибув у Константинополь справжнім триумфатором [34, с. 231].

Разом з тим, сподівання імператора на швидке завершення війни після такої славетної перемоги не виправдались: повсталі ще у 529 р. самаряни викликали до себе на допомогу шахіншаха Кавада. Через своїх послів вони пообіцяли йому виставити зі свого боку п'ятдесят тисяч війська, і Кавад уповільнив проявляти зі свого боку мирну ініціативу. Про це прямо пише той самий Феофан Візантієць [22, с. 216].

Як не дивно, правитель Персії «вгадав»: у квітні 531 р. Аламундар, котрий зрадив візантійців і перський воєначальник Азарет вторглися в Антіохію. Їм протистояли ромейські війська, серед багатьох командирів котрих значився і Велізарій [22, с. 218].

Неподалік ріки Калінник 19 квітня 531 р. – у день Святої Пасхи – відбулася битва, проти якої різко протестував Велізарій, але не був почутий головнокомандуючими. Скориставшись тим, що у ромеїв не було єдиного централізованого командування, перси здобули блискучу перемогу [22, с. 221].

Щоправда, самому Азарету ця перемога вартувала надто дорого: коли Кавад дізнався скільки втрат понесли перси, – замість нагороди, він відсторонив полководця від командування армією й відправив на заслання [24, с. 190]. На візантійсько-перському прикордонні знов настало хитке перемир'я. Одночасно до війни почала готуватись вірменська армія; населення Сирії теж перманентно повставало проти іранської присутності в регіоні.

Цього разу імператор Юстиніан Великий не залишив на перському фронті молодого та перспективного Велізарія. Він викликав його до імперської столиці і наказав готуватись до походу на Захід. Ромейське угруповання військ у Вірменії очолив новий полководець Мунд; він мав діяти узгоджено з армією Ситти [70, с. 391].

Їм протистояло велике перське військо; її головнокомандувач – Мермерой, вирішив захопити велике торгівельне місто Мартирополь. На думку іранців місто було приречене, оскільки не мало шансів організувати достойну оборону та відсіч ворогу [70, с. 391]. В даній ситуації візантіїці пішли на хитрість: візантійський перебіжчик прибув у перський табір і розповів «секретну інформацію» про те, що гуни уклали союз із Візантією й невдовзі прийдуть на допомогу мартиропольцям [70, с. 392].

Поки перси вагалися і перебували у нерішучості, сталися деякі важливі події. 8 вересня 531 р. , у віці 83 років, проправивши 43 роки Кавад помер від паралічу [24, с. 284]. Іранська армія, яка тількино взяла місто в облогу, відразу її зняла і у подальшому поодинокі бойові дії відбувались виключно на вірменських землях [24, с. 285].

Як вже акцентувалось, – при новому перському правителі Хосрові, хоч і з великими труднощами, мирний договір таки був підписаний з ромеями 14 жовтня 532 р. Звісно, ні ця війна, ні тим більше мир не можуть бути з усією повнотою зараховані у переможний актив Східної Римської імперії;але Юстиніан Великий із великою вдячністю прийняв звістку про укладання на Сході нового договору [2, с.105].

Хиткий, не до кінця обговорений, з певними поступками з боку Візантії, даний мир для василевса ромеїв був жаданим – він розв'язував йому руки для найголовнішого – звільнення Північної Африки та Італії від варварів й реальної реставрації Римської імперії у її початковому вигляді [2, с. 105]. Таким чином, наслідки військової кампанії на Сході мали для Юстиніана стратегічне значення. Сам імператор виключно позитивно оцінював значення договору з Персією для візантійських зовнішньополітичних перспектив.

Ще один, не менш значимий наслідок війни Юстиніана з Персією – столичне повстання Ніка, спровоковане підняттям цін у Константинополі, підняттям податків, скасуванням більшості пільг та привілеїв для всіх верств

міського населення. Всі історики та біографи імператора відзначають, що для нього цей бунт був повною несподіванкою.

Події 532 р. виникли або вибухнули настільки несподівано, настільки стрімко, що влада виявилась просто не готовою дати своєчасну відсіч й організувати відпір заколотникам. Ситуація стала настільки критичною, що цілий тиждень ніхто з оточення імператора, як і сам імператор не були впевнені у можливості придушити грандіозний столичний заколот [68, с. 104].

Деякі високоповажні сановники взагалі не вірили у порятунок василевса, прогнозуючи швидке падіння його влади. Симптоматично, що причин для повстання було декілька. Зокрема, це відновлення духовного спілкування з Римським первосвященником (як відомо, заради релігійного примирення Юстиніан приніс у жертву низку поважних й авторитетних на монофізитському Сході патрихів та єпископів) [68, с. 104].

Категоризм влади у 518 р. і методи офіційного примусового нав'язування рішень (канонів) Халкидона за володарювання Юстина I не могли бути забуті монофізитами. Подібна антимонафізитська лінія Юстиніана Великого, спрямована на упрочення стосунків з Римською курією та папством, вилилась у вкрай негативну тенденцію.

Зовнішня політика імператора Юстиніана і його великоімперські замисли також викликали мало співчуття та розуміння серед придворного оточення. Відносна невдача війни з Персією, де відкрились недоліки й слабкості ромейської армії, теж недодавали оптимізму. Мирна ініціатива Юстиніана щодо припинення війни з Іраном багатьма була сприйнята як зрада національним інтересам [63, с. 237].

Військова й фінансова аристократія столиці почала негативно ставитися до особи Юстиніана. Деякі з них відкрито звинувачували василевса в тому, що він випросив мир у іранців; крім того, вся столиця знала про намір Юстиніана найближчим часом розпочати війну з Вандальським королівством [82, с. 40].

Майже весь сенат був переконаний у тому, що така масштабна антиварварська військова кампанія найвірогідніше приречена на поразку. В стінах сенату лунали голоси й висловлювались думки, що було б логічніше продовжити війну з Персією «до переможного завершення», ніж розпочинати сумнівну північно-африканську інвазію [82, с. 40].

Так само багато негативу викликала всезагальна імперська реформа Юстиніана, особливо – у фінансовій сфері; посилення боротьби з корупцією теж не викликало співчуття у царедворців, міністрів, фаворитів. Головний фінансист Імперії (міністр фінансів) Іоанн Каппадокієць, будучи прямим ставлеником василевса – викликав крайню роздратованість серед населення Константинополя; не менше його ненавиділа аристократія, на великі статки й майно якої він наклав подвійне оподаткування [82, с. 40-41].

Як автократор, Юстиніан Великий відібрав владні і законодавчі функції у сенаторів; всі члени сенату перетворились в Імперії на фігури «другого плану». Стара політична еліта Візантії теж мала великі претензії до активної діяльності імператора-реформатора. В такій атмосфері і міська біднота, і середні прошарки столиці, і аристократія об'єдналися проти свавільної авторитарної деспотичної політики Юстиніана Великого [82, с. 41].

Цілком природно, що повстання Ніка призупинило хід підготовки Юстиніана до походу на Захід. Потрібно також підкреслити, що й обидві іподромні партії – венети і прасини – долучилися до повстання. Отже, Ніка тимчасово об'єднала непримиренних «синіх» та «зелених» на першому етапі заколоту [82, с. 43-44].

За оцінкою більшості тогочасних істориків, це була справжня державна змова, де представники найвищих кіл Імперії вступили в альянс з монофізитськими керманичами, наперед згуртувались і використали підходящий привід для реалізації своїх планів. Як показали наступні події, поки Юстиніан не придушив заколот, він не мав можливості починати війну на Заході.

Таким чином, узагальнюючи матеріал розділу є підстави констатувати: війна Візантії з Персією на Сході стала своєрідною мілітарною «пробою сил» для Юстиніана Великого. Терени Персії ніколи не входили до складу старої Римської імперії. Тому, для імператора не було цілі щось відвоювати у іранців або знищити їхню державність, а також – ліквідувати розгалужену язичницьку релігійну систему. Юстиніан зберіг армію; вона набула певного досвіду ведення бойових дій та повірила у можливість перемагати. З точки зору геополітичної стратегії Юстиніан залишився переможцем, який на певний час нейтралізував перманентну «перську загрозу» для східного фронтиру своєї держави.

## **Розділ 4**

### **Воєнні кампанії Візантії на Заході: Вандальська війнана Готські війни**

Підписавши з персами 532 р. безстрокове перемир'я (т.зв. Вічний мир), Юстиніан до певної міри убезпечив ромейські кордони на Сході і зробив перший рішучий крок до реставрації єдиної держави від Кавказа до Гібралтарської протоки. За даними джерел, скориставшись формальним

приводом щодо незаконності влади у Карфагені, оскільки її ще у 531 р. захопив узурпатор Гелімер, скинувши та вбивши дружнього візантійця Хільдерика, василевс почав готуватися до війни з Вандало-аланським королівством [72, с. 37].

«Про одне молимо ми святу та преславну Діву Марію, – оголосив Юстиніан перед членами сенату у своїй промові, – щоб на прохання її удостоїв Господь мене, свого останнього раба, з'єднати з Римською імперією все, що від неї відторгнуте і довести до кінця цей найвищий обов'язок наш» [72, с. 37].

Як не дивно, більшість senatorів, очолюваних префектом преторія Іоанном Каппадокійцем, висловились проти початку війни з вандалами; імператор, тим не менш, проігнорував їхню думку і 22 червня 533 р., на шестистах кораблях п'ятнадцятитисячне військо під командування відізаного зі східних кордонів Велізарія вийшло у Середземне море та взяло курс до берегів Північної Африки [57, с. 349].

У вересні ромеї висадились на африканському узбережжі; восени та взимку 533-534 рр. під Дециумом і Трикамаром Гелімер був розбитий, а в березні 534 р. здався Велізарію. Втрати серед військ та мирного населення вандалів були величезні. Прокопій Кесарійський повідомляє, що «Скільки народів загинуло в Африці я не знаю, але гадаю, що загинули міріади міріад». [19, с. 14] Велізарій повернувся до Константинополя і справив великий тріумф, а Юстиніан почав урочисто іменуватися правителем Африканським та Вандальським [19, с. 15].

В Італії, як відомо, зі смертю малолітнього онука Теодоріха Великого, Аталаріха (534 р.), припинилось регентство його матері, доньки короля – Амаласунти. У свою чергу, племінник Теодоріха Теодат скинув з престолу і ув'язнив амбітну королеву. Візантійці, зі свого боку, всіляко провокували новоспеченого монарха остготів й врешті добилися свого – Амаласунта, яка користувалась формальним покровительством Візантійської імперії,

загинула, а зухвала та зверхня поведінка Теодата стала приводом для оголошення остготам війни [55, с. 298].

Влітку 535 р. дві порівняно невеликі, але надзвичайно добре вишколені та оснащені армії вторглись у володіння Остготського королівства: Мунд захопив Далмацію, а талановитий полководець Велізарій Сицилію [11, с. 39]. Із Заходу Італії погрожували підкуплені візантійським золотом франки. Перелякавшись не на жарт, Теодат принизливо почав готуватись до перемовин про мир і, не розраховуючи на успіх, практично вже погоджувався зректися престолу, але наприкінці року в одній із сутичок несподівано загинув Мунд, а Велізарій спішно відплив до Африки на придушення солдатського заколоту [11, с. 39].

В такій, сприятливій для себе ситуації, Теодат осмілів й навіть взяв під варту імператорського посланця Петра. Однак вже взимку 536 р. ромеї виправили своє положення у Далмації, і тоді ж на Сицилію повернувся Велізарій; на острові його чекали сім з половиною тисяч федератів і чотири тисячі власних буцелларіїв [11, с. 40].

Восени ромеї перейшли у наступ, а в середині листопада вони штурмом взяли Неаполь (це сталося 17 листопада). Нерішучість та відверте боягузтво Теодата послугували причиною перевороту – король був убитий власними радниками, а на його місце остготи обрали колишнього солдата Вітигіса – людину мужню та стійку [11, с. 40].

Тим часом армія Велізарія, не зустрічаючи на шляху пересування супротиву, підійшла до Рима; жителі старої імперської столиці – особливо аристократія – відкрито раділа звільненню з-під влади варварів [78, с. 310]. Вніч з 9 на 10 грудня 536 р. через одні ворота Рим залишав нечисленний готський гарнізон, а в інші – південні, входили ромейські загони [78, с. 310].

Декілька спроб короля Вітигіса відбити Рим у візантійців, виявились марними, хоча готське військо перевищувало візантійське майже в одинадцять разів. Подолавши шалений супротив остготського війська, на

початку грудня 539 р. Велізарій взяв в облогу Равенну; через чотири місяці столиця Остготського королівства пала [91, с. 68].

Готська знать запропонувала Велізарію стати їхнім королем, але полководець відмовився. Підозрілий Юстиніан, який про це дізнався (серед оточення Велізарія були імператорські «наглядачі»), спішно відкликав свого головнокомандувача з Італії у столицю і, навіть не дозволив йому справити новий тріумф, відрядив далі битися з персами; при тому василевс ромеїв прийняв черговий титул – Готський [39, с. 343].

Королем остготів у 541 р. був обраний талановитий виважений правитель й мужній воїн на ім'я Тотила. Йому вдалося зібрати розбиті та розпорошені готські контингенти й організувати вмілий спротив малочисельним і недостатньо забезпеченим зброєю і провіантом загонам імператора Юстиніана Великого [39, 344].

За п'ять наступних років візантійці втратили на Апеннінському півострові більшість своїх завоювань і володінь. Тотила з успіхом застосовував особливу тактику – руйнував усі захоплені фортеці, щоб вони у подальшому не могли послугувати опорними пунктами для ворога; тим самим король готів примушував ромеїв до боєзйткнень поза фортечних укріплень, чого вони не мали права робити у зв'язку зі своєю малочисельністю [19, с. 59].

В такій критичній ситуації імператор Юстиніан змушений був повернути з «почесного заслання» опального Велізарія. Навесні 545 р. полководець прибув на Апенніни, але вже без грошей і без військ (у нього не було і власних буцелларіїв); придворні Юстиніана вважали, що василевс відрядив Велізарія на вірну смерть [19, с. 59].

Залишки двох його армій не змогли пробитися на допомогу Риму, котрий перебував у облозі, і 17 грудня 546 р. Тотила зайняв і вщент пограбував «Вічне місто». Проте, через три тижні готи самі залишили Рим не маючи можливості ні захищати його, ні зруйнувати потужних укріплених

стін та веж [19, с. 59-60]. Отже, Апостольська столиця знов перейшла до рук ромеїв, але, як виявилось, ненадовго.

Знекровлена та знесилена ромейська армія, яка не отримувала з Константинополя ні підкріплення, ні грошей, ні продовольства, ні фуражу, – почала підтримувати своє існування грабунком мирного населення (до того вона це не робила. Дана обставина, як і відновлення суворих по відношенню до найнижчих верств населення візантійських законів на землях Італії, призвела до масових втеч рабів і колонів; саме ці категорії італійського населення активно поповнювали армію Тотили [107, с. 282].

На 550 р. він знов оволодів Римом та Сицилією; як наслідок, - під контролем Візантійської імперії залишилось тільки чотири міста – Равенна, Анкона, Кротон і Отранте. Юстиніан, невдоволений результатами діяльності Велізарія на півострові, вдруге змістив полководця й призначив на його місце свого двоюрідного брата Германа [107, с. 283].

Германові він надав численні мілітарні сили для продовження війни в Італії, але той несподівано помер у Фессалоніці, так і не встигнувши вступити на посаду магістрамілітум [93, с. 407]. Тоді Юстиніан Великий направив на Апенніни величезну для візантійців армію; до її складу входило понад тридцять дві тисячі солдатів. Очолювати цю армію довелося імператорському євнуху – вірменину Нарсесу [93, с. 407].

Прокопій Кесарійський характеризує його так: «Людина гострого розуму й набагато енергійніший, ніж це властиво євнухам» [19, с. 104]. У 552 р. Нарсес дисантувався на півострів і 18 червня в битві при Тагінах військо Тотили було розгромлене вщент; сам готський король був убитий в ході битви біля свого командного намету (його зарізав один з придворних вельмож). Після переможної битви, закривавлені одержі короля Нарсес відіслав у столицю.

Залишки готського війська разом із наступником Тотили на троні – новим королем Тейєю (його обрали відразу ж, ще до завершення битви з візантійцями), відійшли до Везувія, де у другій генеральній битві (через два

тижні) були остаточно знищені. Як характеризують Нарсеса джерела, – він любив будь-яку справу доводити до кінця й ніколи не давав ворогу шансу уникнути повного розгрому [93, с. 408].

Ті самі джерела повідомляють, що імператору Юстиніану з полководцями повезло двічі: талановитого Велізарія замінив на Заході не менш талановитий полководець Нарсес. У 554 р. він здобув ще одну блискучу та переконливу перемогу над семидесятитисячною ордою франків та аллеманів, що вторглися на італійські землі з Галлії. Протягом того року (554 р.), найважливіші воєнні операції, боєзйткнення й битви завершилися; Нарсес виявився непереможним.

Залишки остготів і вестготів, а також частина свевів, квадів та ругіїв вирушили у центральну Європу; їхнім новим осідком стали Реція та Норик (тут вони були упокорені візантійцями через десять років). На терені Італії більше не існувало варварських племінних об'єднань, які би могли організовано виступити проти візантійської військової влади та адміністрації. Нарсеса Юстиніан призначив намісником усієї Італії [66, с. 117].

25 вересня 554 р. Юстиніан Великий видав «Прагматичну санкцію», яка скасовувала всі юридичні нововведення та регламентації Тотили – земля поверталась колишнім хазяям; так само хазяям повертались і звільнені королем раби і колони. Поки Нарсес формував на місцях ромейську адміністрацію, патрицій Ліберій відвоював у вандалів південний схід Іберії (Іспанії) з містами Кордубою, Картагою Новою й Малагою [66, с. 118].

В принципі, мрія Юстиніана про відродження Римської імперії виповнилась. Однак Італія була сплюндрована, шляхами від міста до міста мандрували жебраки, на самих шляхах лютували грабіжники, а Рим, який п'ять разів переходив з рук до рук різних армій і полководців (у 536, 546, 547, 550, 552 рр.), втратив більше половини свого населення. Резиденцією намісника Італії стала Равенна [75, с. 313-314].

На Сході з перемінним успіхом йшла (з 540 р.) важка війна з Хосровом I; вона то тимчасово припинялась перемир'ями (545, 551, 555 рр.),

то розпалювалась знов. Дві Імперії продовжували боротись (а ця боротьба вже тривала понад 150 років) за домінування у Вірменії, Іверії та Сирії [75, с. 314].

Як відомо, остаточно ромейсько-перські війни завершилися у 562 р. миром на п'ятдесят років. За умовами цього миру Юстиніан Великий зобов'язувався виплачувати персам 400 лібр золота на рік, а іранці натомість залишили Лазику (сучас. Азербайджан) 91, с. 175-176].

Крім того, Візантія залишила за собою завойований Південний Крим (у Північному Криму автономно оселилися готи). Закавказькі береги Чорного моря так само залишались за Ромейською імперією. Однак, в ході цих візантійсько-перських війн, що тривали у першій половині VI ст. – з 523 до 563 рр., – сасанідський Іран теж не залишився без територіальних надбань. Так, до Іранської імперії відійшла низка великих кавказьких областей – Абхазія, Сванетія, Мізіманія, частина Картвелії [91, с. 183].

За оцінками багатьох сучасних візантиністів, за понад тридцять років даного мілітарного конфлікту, – обидві Імперії, крім взаємного ослаблення, не отримали жодних відчутних переваг. Надалі, з утворенням і початком масштабних завоювань Арабського халіфату (635 р.), тобто через шістдесят років – і Закавказзя, і Сирія, і частина Вірменії опинились в руках халіфів. Персія та Візантія не мали змоги протистояти потужній мусульманській інвазії у VII ст.[91, с. 184].

Повертаючись до мілітарної ситуації у Візантійській імперії за правління Юстиніана Великого, доречно акцентувати: небезпечним чинником залишались войовничі слов'яни та гуни. За словами Прокопія Кесарійського, – «З того часу як Юстиніан прийняв владу над Ромейською державою, гуни, слов'яни і анти, здійснюючі майже щорічні набіги, творили над жителями нестерпні речі» [19, с. 153].

У 530 р. Мунд успішно відбив натиск болгар у Фракії, але через три роки поспіль слов'янські загони з'явилися на тих самих землях й зайнялися таким самим грабунком [19, с. 154]. Відомий візантійський магістр мілітум

(його неодноразово згадують тогочасні ромейські джерела) Хільвуд загинув у одній з битв на Дунайському прикордонні й войовничі слов'янські племена спустошили два десятки візантійських містечок, розташованих у Мезії, Фракії, Норіку, Дакії [84, с. 39].

540 р. кочові гуни (кутригури та оногези) організували похід у Скифію та Мезію. Відряджений проти них племінник імператора – патрицій Юст загинув. Згідно з джерелами, лише ціною величезних зусиль візантійцям вдалося на європейському Заході розгромити напівномадичних варварів й відкинути їх за Дунайський лімес [85, с. 47].

Через три роки ті самі гуни, здійснивши масоване вторгнення на т. зв. внутрішню Грецію (Ахейю), дійшли до передмість столиці, викликавши серед її жителів нечувану паніку. В той важкий рік Фессалоніки з великими труднощами відбилися від балканських кочових орд. Протягом 548-549 рр. об'єднані племена південних і західних слов'ян сплюндрували землі Імперії від верхів'їв Дунаю до Діррахія [85, с. 48].

У 550 р. три тисячі слов'ян, перейшовши Дунай, знову вторглися в Іллірик. Ромейському воєначальнику Асваду не вдалося організувати належної відсічі нападникам; він потрапив у полон і був страчений жахливим чином – його спалили живцем, попередньо нарізавши ременів зі шкіри на спині [85, с. 49].

Нечисленні збройні загони візантійців, ненаважуючись дати бій, лише слідували за тим, як, розділившись на два загони, слов'яни зайнялися грабунком та вбивствами. Жорстокість нападників неабияк вразила візантійців. Ось як це описує Прокопій Кесарійський: «Обидва слов'янські загони вбивали усіх, не дивлячись на роки, так що вся земля Іллірії та Фракії була вкрита непохованим тілами.

Вони вбивали тих, кого зустрічали не мечами й не списами, або яким-небудь звичним способом, а, встромивши міцно в землю коли й загостривши їх, вони насаджували на них цих нещасних із силою, поки вістря колу не

досягало шлунку або серця. Ось як вони вважали за потрібне обходитися з ними!

Іноді ці варвари, вбивши в землю чотири товстих коли, прив'язували до них руки та ноги полонених і потім безперервно били їх палками по голові, убиваючи їх таким чином як собак або змій, або інших якихось диких тварин. Решту ж полонених, разом із биками та дрібною худобою, котру не могли гнати в отечеські землі вони запирали у приміщеннях та спалювали без будь-якого жалю» [19, с. 94.

Влітку 551 р. слов'яни вирушили у похід на Фессалоніку. Тільки тоді, коли велике військо, котре готувалось до відправки в Італію під командуванням славетного Германа, отримало наказ зайнятися фракійськими справами, слов'яни, налякані такою звісткою, швидко залишили території Імперії [19, с. 95].

Наприкінці 559 р. велика кількість болгар та західних слов'ян знов вторглася у володіння Візантійської держави. Грабуючи всіх та все, загарбники дійшли до Фермопіл і Херсонеса Фракійського, а більша їх частина повернула на Константинополь. Із вуст до уст ромеї передавали розповіді про жахливі звірства ворога.

Агафій Міринейський, зокрема, пише, що ці дикуни навіть вагітних жінок змушували, насміхаючись над їхніми стражданнями, народжувати прямо на дорогах, а до немовлят не дозволяли навіть і доторкнутися, залишаючи новонароджених на з'їдання птахам та псам [1, с. 218].

«В місті, далі пише Агафій, під захист мурів якого втікало, прихопивши із собою найцінніше, все населення навколишніх територій (напівзруйнована Довга стіна Константинополя не могла слугувати надійною перешкодою розбійникам), практично не було військ. Імператор мобілізував для захисту столиці усіх здатних володіти зброєю, виставивши перед бійницями міське ополчення циркових партій (димотів), палацеву стражу і навіть озброєних членів сенату. Командувати обороною столиці Юстиніан доручив Велізарію» [1, с. 219].

Резюмуючи, Агафій Міринейський зазначає: «Потреба у засобах виявилась такою, що для організації кавалерійських загонів прийшлося поставити під сідло бігових коней іподрому. З надзвичайно великими труднощами, загрожуючи могутністю візантійського флоту (який міг перекрити Дунай та заперти варварів у Фракії), нашість вдалося відбити, але дрібні загани слов'ян продовжували майже безперешкодно переходити фронтір й селитися на європейських (балканських) землях Імперії, утворюючи міцні колонії» [1, с. 220].

Щоб зрозуміти особливості та переваги тогочасної візантійської стратегії і тактики на Заході, можна висвітлити битву при Тадині (стара римська назва цього містечка – БустеГалорум). Загальна чисельність армії Нарсеса у 552 р. складала приблизно від двадцяти до двадцятичотирьох тисяч воїнів; до її складу також входили загани союзників, оскільки лише король Лангобардії Одуїн відрядив на допомогу Імперії шість тисяч бійців [97, с. 243].

Крім того, під владою Нарсеса перебували чотири тисячі кінних та піших герулів (їхніми командирами були Філемат і Арут). Частину найманців на вербував особисто Нарсес у Фракії та Іллірії; окремий загін важкоозброєних вершників складався з персів (їх очолював родич шахіншаха) [97, с. 243].

Розуміючи, що мета Тотіли полягала у якнайшвидшому вигнанні ромеїв з готських земель, Нарсес вирішив зайняти оборону й чекати нападу. Він вибрав позицію на узвишші у долині річки Боно. Поруч розташовувалась дорога, яка вела до Апеннін від міста – Віа-Фламінія [97, с. 245].

Лівий фланг військ Нарсеса був добре захищений пагорбом, а правий – глибоким яром. Дислокація візантійського війська була надзвичайно вигідною з точки зору тактичних переваг. Союзники ромеїв – лангобарди, герули та гепіди (загальна їх кількість сягала майже десяти тисяч), були зпiшені і розташовані у центрі бойових шикувань візантійців (на схилі пагорбу) [110, с. 279]110.

На обох флангах стояла кавалерія, озброєна луками та списами. Правим флангом командував Валеріан, лівим – сам Нарсес. Перед кіннотою на кожному фланзі стояло по чотири тисячі лучників, а поза лівим флангом розташовувався резерв у півтори тисячі вожкоозброєних вершників [97, с. 246]. Згідно з Прокопієм Кесарійським, був створений окремий загін «швидкого реагування»; він складався з п'ятисот воїнів і мав діяти за необхідності у будь-якому місці бойових шикувань ромеїв [19, с. 109].

Армія Тотили розташовувалась в таборі за 20 км на південь, неподалік містечка Фоссато. Ранок битви почався з декількох розвідувальних атак готів на «ромейський пагорб»; Нарсес їх легко відбив. Через несприятливий рельєф місцевості, обійти візантійське військо з флангів готи теж не мали можливості. Як пише Прокопій, готським воїнам так і не вдалося розбити загін «швидкого реагування», котрий зайняв оборону біля яру; отже, план Тотили зайти візантійцям у тил реалізований не був [19, с. 145].

Під обід, як і перси, готи так само вирішили провести поєдинок найкращих кінних воїнів з обох боків. Готський воїн, котрий вийшов на герц, був убитий ромейським вершником. Тоді сам Тотила виступив перед власним військом і почав демонструвати вправність у володінні конем. Як виявилось пізніше, він відтягував час і чекав на підкріплення – двотисячний загін важкоозброєних вершників з Північної Італії [19, с. 146].

Король підмоги не дочекався й після обіду розпочав масований наступ на ромейські позиції. Дві перші потужні атаки візантійці відбили; тоді Тотила почав відступати, сподіваючись, що виманить супротивника з пагорбу на долину, але Нарсес не піддався на цю хитрість і наказав своїм воїнам почати обідати, не знімаючи обладунків [97, с. 248].

Третій напад готів, отже, не застав візантійців зненацька: вони вже чекали на нову атаку. За даними Прокопія, майже 80% війська Тотили складала кіннота і як не дивно, це зашкодило готській тактиці. Передбачивши лобову атаку Тотили на візантійське шиккування, Нарсес розташував по флангах великі загони лучників. Коли атака готської

важкоозброєної кінноти була у розпалі, лучники взялися за справу [19, с. 147].

До того ж, кіннота готів не мала можливості обійти довгий та глибокий яр (чи лощину). Лучники з пагорбу майже впритул почали розстрілювати вершників ворога. Природно, що й третя атака захлинулась; на полі бою залишилось майже половина готських вершників. Лише тоді Тотила наказав залишкам своїх кінних воїнів злізти з коней і зі списками в руках поновити атаку (малочисельна остготська піхота залишалась в тилу як резерв).

Готська лавина списоносців нестримно відновила атаку на візантійський центр, не рахуючись із втратами (лучники продовжували свою справу). Мало хто дійшов до ромейських лав впритул, а ті хто перейшли у рукопашне зіткнення були приречені: їх залишилось надто мало. Ромеї рушили у контрнаступ і остготи почали відходити, а невдовзі – просто тікати [78, с. 279].

І тоді Нарсес віддав наказ про загальний наступ усіх своїх сил. Залишки остготської кінноти розгорнулись і, відступаючи, почали плюндрувати власну піхоту; розгром був повний та переконливий. Вся остготська армія вдалася до втечі, кидаючи зброю, коней, штандарти, вози із провізією [97, с. 261].

Візантійська кіннота, наздоганяючи тікаючого ворога, безжально його рубала довгими прямими мечами. Різні джерела називають від п'яти до шести тисяч жертв ромейського переслідування. Майже така сама ситуація повторилася у другій важливій для візантійської армії та Нарсеса битві – великій битві на річці Казилінні (Волтурне) 554 р. [84, с. 52].

Смерть Тотили і, як вже згадувалося вище, його наступника – короля Тейї, суттєво вплинула на подальший хід історичних подій у самому королівстві. Остготи практично перестали бути реальною загрозою для Візантійської імперії.

Тим не менш, франкський король Теодибальд, який так і не прийшов на допомогу Тотилі у скрутний момент, несподівано для ромеїв віддав наказ двом вождям аллеманів – Леотару і Бутиліну – здійснити вторгнення на Апеннінський півострів, захопити якомога більше здобичі й забрати із собою залишки остготської армії [84, с. 52]. За цю провокацію франки й були покарані Нарсесом на узбережжі ріки Казилінна.

Підсумовуючи викладений у четвертому розділі магістерської роботи фактологічний матеріал, доцільно підкреслити наступне. Свою стратегічну мету у війнах на Заході імператор Східної Римської імперії Юстиніан Великий виконав; про це повідомляють усі без виключення писемні джерела середньовічної епохи – як візантійські, так і латинські.

Італія й Північна Африка знов опинились у складі Візантії. Найбільш небезпечно на той час варварське державне утворення (з точки зору мілітарного потенціалу) – Вандало-аланське королівство, зазнало ліквідації; така сама доля спіткала й королівство остготів. Крім того, у прямому боєзіткненні візантійцями були розгромлені франки, вестготи, бургунди й лангобарди. Таким чином, імператор Юстиніан здійснив майже неможливе – зібрав під свою руку головні частини Західної Римської імперії, знищеної та поділеної германськими племенами. На міжнародній арені Візантія стала потужною домінуючою державою.

## **Висновки**

Узагальнюючи та резюмуючи викладений в даній магістерській роботі матеріал, необхідно констатувати наступне.

1. Характеризуючи умови – у першу чергу столичні, придворні та палацеві, котрі формували сприятливу або не сприятливу атмосферу (значною мірою – політичну) для чергового претендента на візантійський престол, – необхідно зазначити: для сорокап'ятирічного Юстиніана – царедворця, фаворита, радника василевса Юстиніана I, носія титулу «август» (співправитель), – «зірки долі» склалися надзвичайно вдало і перспективно.

Останні чотири роки, як довірена особа старого хворого німецького імператора, Юстиніан фактично вже правив Імперією, оточуючи себе перевіреними корисними людьми, тим більше, що він був рідним племінником Юстина. Амбітний родич василевса не допустив утворення проти себе політичної коаліції (чи опозиції). Тому, після очікуваної смерті дядька, шлях до візантійського трону був відкритий; у своєму виборі Юстиніан не вагався.

Серед супутніх чинників, котрі сприяли владному піднесенню августа, не останню роль відіграла імператорська гвардія: вона цілковито була на боці Юстиніана, колишнього екскувітора (гвардійського офіцера високого рангу) й кандидата (особистого охоронця василевса). Так само, рівнем найвищої авторитетності й довіри позначився офіційний акт «усиновлення» племінника дядьком. Нарешті, значний управлінський (чиновницький) досвід дала майбутньому новому імператору Візантії його тривала консульська служба.

2. Висвітлюючи особливості зовнішньополітичного курсу Юстиніана Великого, доречно підкреслити: він був комбінований (тонка дипломатія й тривалі перемовини органічно сполучались із жорсткою безжальною мілітарною домінантою); прагматичний (доцільність завжди визначалась і виправдовувалась поставленою метою); далекоглядний (перспектива

ґрунтувалась на існуючих реаліях та процесах); оптимізований (максимально адаптований до нагальних потреб); релевантний до державної стратегії (узгоджений із її магістральними завданнями).

Цілі імператора Юстиніана на міжнародній арені мали глобалізоване імперське спрямування, з екзистенційною філософією самовиправдання. Необхідність територіального відтворення старої Римської імперії в межах II ст. (36 провінцій і 2 екзархати) диктувалась власними владними амбіціями самого імператора Юстиніана. «Імператорська велич, любив повторювати василевс, є поняттям безмежним, але можливим».

Разом з тим, зовнішньополітичні цілі Юстиніана Великого мали одночасно й реформаторський характер: намагаючись відродити «римський світ», візантійський імператор з іншого боку докладав суттєвих зусиль для ліквідації ще функціонуючих залишків римських державних інституцій. Він активно закладав потужні цивілізаційні підвалини, покликані трансформувати залишки пізньоантичного еллінізму у нові – ранньосередньовічні, й вже суто «ромейські» державотворчі та культуртрегерські практики. Так, Юстиніан ліквідував «Платонівську Академію», розпустив формально діючий римський сенат, анулює інститут консульства і скасовує римське (республіканське) законодавство.

3. Стрижнева мотивація плідної реформаторської діяльності Юстиніана I мала свою логіку, своє спонукаюче підґрунтя, своє сакральне виправдання і свої супутні ідеологеми. Як послідовний вмотивований реформатор, імператор демонстрував наполегливість, безкомпромісність, завзятість, віру в успіх, організаційний талант, неабиякі вольові якості, рішучість та обізнаність.

Юстиніан Великий піддав майже докорінному реформуванню усі сфери життєдіяльності Візантійської імперії: чиновницько-бюрократичний апарат, імперську канцелярію й логотесії (міністерства), всю юридично-правову (регламентаційну) базу, армію, флот, придворний церемоніал і етикет, табель про ранги і систему державних нагород, імперську стратегію,

економічну галузь (монетарна реформа), освіту, науку, релігійну сферу (її догматичні пріоритети та владні прерогативи), зовнішньополітичний курс, навіть ввів новий архітектурний стиль й правила урбаністичної розбудови.

Доцільно акцентувати: імператор Юстиніан швидкими темпами, не шкодуючи витрат, розбудовував імперську столицю – Константинополь (Царгород), на східному та західному прикордонні зводив нові фортифікаційні споруди; реорганізована армія постійно була задіяна у масштабних військових кампаніях; шляхи сполучення в ромейській Імперії так само перманентно ремонтувались, розширювались і вдосконалювались. Отже, мотиваційний фундамент реформ василевса – східну православну Імперію піднести в християнському світі на рівень мілітарної недосяжності та цивілізаційної зверхності.

4. Східна Римська імперія за врядування Юстиніан дійсно мала ключові (пріоритетні) геополітичні орієнтири й стратегічні плани для їх перспективної реалізації. Серед них можна виділити наступні: у конфесійному протистоянні з латинською Церквою (папством) та ісламом, неодмінно тримати «пальму першості» в усіх духовно-світоглядних питаннях (чи суперечках); на Сході домінувати над одвічним ворогом – Персією, де правила Сасанідська династія; на Півночі – тобто «Дунайському фронтірі» (тут ще тривав процес Великого переселення народів), актуальним залишалось питання стримання (й приборкання) «варварських народів» – утригурів, кутригурів, герулів, частково охрещених готів.

Для відновлення імператорських володінь – від Британії до Сирії, імператору необхідно було упокорити ще низку германських напівномадичних племен на Заході й у Північній Африці – вандалів, аланів, свевів, франків, бургундів, аллеманнів, лангобардів. У цій ситуації Юстиніан не мав і не шукав реальних союзників ні у Європі, ні в Азії, ні тим більше на Африканському континенті (бербери тримали традиційний нейтралітет).

Проте, візантійський імператор не відмовився від своїх стратегічних планів. Його імперська ідея потребувала переконливого втілення; ресурси в

цілому дозволяли вести затяжні виснажливі війни. Багато зусиль було витрачено на відвоювання Апеннінського півострову й розгром Вандало-аланського королівства; неменших витрат Візантійській імперії коштували Готські війни. І все ж стратегія Юстиніана Великого виявилась вдалою: василевс спромігся майже вдвічі збільшити свої територіальні володіння.

5. Характеризуючи структурно-організаційні засади візантійського війська першої половини VI ст. є підстави стверджувати: протягом виокремленого періоду воно стало мобільнішим, дещо чисельнішим, боєздатнішим, зі структурними нововведеннями, краще укомплектованим, краще озброєним, переоснащеним, досвідченішим, загартованішим, тактично згуртованішим.

Серед реорганізаційних заходів, реалізованих Юстиніаном у мілітарній галузі протягом 30-х – 40-х рр. VI ст. на увагу заслуговують такі: повна ліквідація прикордонних фортечних залог (гарнізонів); зменшення кількості піхоти (особливо легкої); суттєве збільшення числа важкоозброєної кінноти – катафрактаріїв; зате самих військових підрозділів(як бойових одиниць) стало більше. Зокрема, під час Вандальської війни у Велізарія налічувалось лише 5000 кавалерії й 10000 піхоти; все його військо мало 25000 солдат.

Юстиніан сформував і дві нові армії – одну розташував у Вірменії, другу – у Північній Африці. Крім піхоти й кавалерії, імператор створив окремий род військ – артилерію, а також – автономні загони прикордонників (на професійній основі), розвідників, моряків. У свою чергу принципи комплектування самої армії ґрунтувались на фемному територіально-адміністративному поділі. Тактична специфіка ромейського війська полягала у фланговій атакуючій ударній силі важкоозброєної кінноти. До візантійського командного складу входили наступні командирські посади – магістр, котрому підпорядковувалось 5 дуксів, а кожному дуксу – 5 егілів, квестор, патрицій.

6. Аналіз мілітарних виправ Східної Римської імперії на східному кордоні дає підставу відзначити: на цьому театрі бойових дій у ромеїв був тільки один, проте могутній ворог, – Перська держава (сасанідський Іран). Ще у 525 р. Юстиніан брав участь у війні проти іудейського царства Хімьяр (Йемен), де союзником Візантії виступало Аксумське царство, очолюване правителем Калобом. Однак густонаселена, економічно потужна, з добре вишколеним і добре озброєним військом, – Персія майже нічим не поступалася самій ромейській монархії(якщо не перевершувала).

Крім того, Персія зі свого боку завжди демонструвала не меншу ніж Візантія агресію й такі самі далекосяжні імперські амбіції. Перед відкритим конфліктом із персами Юстиніан підкорив невелике Боспорське царство; його наступний крок – переміщення інвазійного вектору у Месопотамію й вірмено-перське прикордоння. Ескалація мілітарного конфлікту між двома войовничими імперіями завершилася підписанням у 532 р. «Вічного миру». Звісно, на практиці це був лише тимчасовий передих; конфлікт до кінця ще не вичерпався. Війна поновилася 540 р., коли шахіншах Хосров I порушив договір і здійснив вторгнення у ромейську Месопотамію.

Важливо підкреслити: боротьба за імперське домінування в цьому регіоні мала стратегічний характер: мова йде про контроль над усіма найважливішими торговельними шляхами, розташованими на Сході; крім того, геополітичні пріоритети обох держав перетинались на рівні релігійного розмежування й світоглядних розбіжностей (візантійці були християни, а перси – зороастрійці). Перемир'я 545 р. теж не вичерпало конфлікту; лише «П'ятдесятирічний мир» 562 р. поклав тимчасову крапку у візантійсько-перських війнах.

7. Воєнні кампанії Візантійської імперії на Заході в першу чергу відзначаються багатовекторністю і наявною номадичною складовою (частина варварів-германців ще практикувала напівкочовий образ життя). Саме номадизм давав регулярній ромейській армії одержувати перемоги над порівняно нечисельними кінними загонами племінних вождів та конунгів.

Протягом першої половини VI ст. Візантія перманентно воювала з франками у Північній Галлії, бургундами в долині Луари, остготами в Італії, вестготами у Південній Галлії та Іберії (Іспанії), вандалами у Північній Африці.

Першим рішучим кроком «Юстиніанівської реконквісти» стало відвоювання імператором території всієї Преторіанської Африки (до її складу входили провінції – Африка, Бізацена, Триполітанія, Нумідія). Діоцез (за виключенням Мавританії Тінгитанської) був для Юстиніана необхідний у стратегічному плані плацдармом, який дозволяв ромеям контролювати Гібралтар і Піренейський півострів. У візантійсько-вандальській війні останні були приречені (королівство значно ослабнуло через тривалі внутрішні конфлікти, чвари та заколоти).

Готська кампанія виявилась для Східної Римської імперії набагато складнішою, виснажливішою, тривалішою й кривавішою. Не останню роль в ній відіграв релігійний чинник (ортодокси-нікейці проти єретиків-аріан). Отже, битва за володіння Італією розгорнулась на тлі гострого конфесійного протистояння. Юстиніану вдалося залучитися нейтралітетом з боку Франкського королівства й правителя Бургундії, а головне – підписати союз із лангобардами (проти гепідів). У ситуації, що склалась – і вестготи, і набагато потужніші остготи втратили реальний шанс відстояти свою незалежність; Італія у підсумку опинилась в руках Візантії.

## **Список використаних джерел та літератури**

### *А. Джерела*

1. AgafiusMirineum. Chronicle. Bonn: I. Bekker, 1961. 428 p.
2. Chronicon Paschale. Liverpool: Univ. Press, 2007. 239 p.
3. Fredegarius. Chronicle. L.: T. Nelson, 1960. 504 p.
4. Georgius Cedrenus. Compendium historiarum. Bonn: I. Bekker, 1938. Vol. 1. 367 p.
5. Georgius Cedrenus. Compendium historiarum. Bonn: I. Bekker, 1938. Vol. 2. 412 p.
6. Georgius Turonensis. Historia Francorum. Lipsiae: Brill, 1967. 554 p.
7. Georgius Amartolos. Chronicle. Bonn: I. Bekker, 1985. 571 p.
8. IoannisZonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1868. Vol. 1.425p.
9. IoannisZonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1869. Vol.2. 490p.
- 10.IoannisZonarae. Epitomaehistoriarum. Lipsiae: Brill, 1870. Vol. 3. 482p.
- 11.IoanniaMalalae. Chronographcia. N.Y.: Walter de Gruyter, 2000. 532 p.
- 12.IsidorusSevillorum. Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Sueborum. N.Y.: Walter de Gruyter, 2004. 201 p.
- 13.Jordanes. Getica. Cambr.:Univ. Press, 1987. 618 p.
- 14.MarcellinusComes. Chronicon. Lipsiae. Brill, 1908. 485 p.
- 15.Menandr Protector. Excerpta historiaca. L.: T. Nelson, 1954, 372 p.

- 16.Procopius. History of the Wars L.: William Heinemann, 1924. Vol. 1. 259 p.
- 17.Procopius. History of the Wars L.: William Heinemann, 1925. Vol. 2.461p.
- 18.Procopius. History of the Wars L.: William Heinemann, 1926. Vol. 3.472p.
- 19.Procopius. Anecdota.History of the Wars L.: William Heinemann, 1927.263 p.
- 20.Procopius.DeAedificiis. History of the Wars L.: William Heinemann, 1927. 321 p.

#### *В. Література*

- 21.Адонц Н. Г. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1971. 526 с.
- 22.Балух В.О. Візантиністика. Чернівці: Книги ХХІ, 2006. 606 с.
- 23.Грацианский М. В. Император Юстиниан Великий и наследие Халкидонского собора. М.: МГУ, 2016. 391 с.
- 24.Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана та Л.В. Войтовича. Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
- 25.КулаковскийЮ. А. ИсторияВизантии: В 3-хт. СПб.:Алетея, 2003. Т. 2: 518-602 годы. 400 с.
- 26.НадлерВ. К. ЮстинианиипартиициркакВизантии. Харьков: Унив-ая тип-ия, 1876. VI, 166 с.
- 27.Острогорський Г. Історія Візантії. Л.: Літопис, 2002. 558 с.
- 28.Сорочан С. Б. Византийская империя. Харьков: Книжный клуб, 2022. 359 с.
- 29.Степовик Д. Візантологія. Івано-Франківськ: ІФТА, 2002. 254 с.
- 30.УспенскийФ. И. Военное устройство Византийской империи // Известия Русского Археологического института в Константинополе, 1900. Т.VI. Вып. 1-3. 316 с.

- 31.Шувалов П. В. Секрет армии Юстиниана. Восточноримская армия в 491-641 гг. СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. 304 с.
- 32.AngoldM. TheByzantineEmpire: aPoliticalHistory. L.: Longman, 1984. 334 p.
- 33.Alexidze L. Plethon on the Grades of Virtues // Byzantine Perspectives on Neoplatonism. B.: De Gruyter, 2017. P. 221-242.
- 34.Baynes N.H. The Byzantine Empire. Oxf.: University Press, 1978. 351
- 35.Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 1. 610 p.
- 36.Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 2. 585 p.
- 37.Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 3. 504 p.
- 38.Blaum P.A. The Days of the Warlords: A History of the Byzantine Empire, 969-991.N.Y.; Univ. Press, 1994. 302 p.
- 39.Barker J. W. Justinian and the later Roman Empire. Westhome Publ., 2009. 272 p.
- 40.Browning R. The Byzantine Empire. L.: Nicolson, 1980. 224 p.
- 41.Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 1. 703 p.
- 42.Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 2. 632 p.
- 43.Constantinides C. N. Higyer Education in Byzantium in tye Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-1310). Nicosia: SOON, 1982, 471 p.
- 44.D'AmatoR., SummerG. RomanMilitaruClothingAD 400-600. Oxf.:UniversityPress, 2005. 431 p.

45. Dixon K. R., Sontern P. The Roman Cavalry from the First to the Third Century AD. L.: OFM, 1992. 516 p.
46. Franzius E. History of the Byzantine Empire: N.Y.: Funk and Wagnalls, 1967. XV, 487 p.
47. Fauber L. H. Narses, Hammer of the Goths: The Life and Times of Narses the Eunuch. N.Y.: St. Martin's Press, 1991. 323 p.
48. Gregory T. E. A. History of Byzantium. L.: Blackwell Publishing, 2005. 328 p.
49. Goldsworthy A. The Complete Roman Army. L.: OFM, 2003. 410 p.
50. Harris J. The Lost World of Byzantium. L.: Yale University Press, 2015. 367 p.
51. Haldon J. Recruitment and Conscription in the Byzantine Army (550-950). Wien: LISS, 1979. 473 p.
52. Haldon J.F. State, Army and Society in Byzantium. Aldershot: L. Solmo, 1995. 357 p.
53. Haldon J. F. Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204. L. Solmo, 1999. 728 p.
54. Haldon J. Byzantium. A History. Charleston: Arcadia Publ., 2000. 192 p.
55. Haussig H. W. A History of Byzantine Civilization. L.: Thames and Hudson, 1971. 448 p.
56. Hussey J. M. The Byzantine World. N.Y.: Harper, 1961. 188 p.
57. Lsaac B. The Limits of Empire: The Roman Army in the East. Oxf: University Press, 1993. 421 p.
58. Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. L: Weidenfeld and Nicolson, 1980. XII, 334 p.
59. Mango C. Byzantium and its Image. History and Culture of The Byzantine Empire. L.: Variorum, 1993. 360 p.
60. Miller T.S., Nesbitt J. S. Peace and war in Byzantium. Washington: DC, 1995. 428 p.

61. McGrath S. The battles of Dorostolon (971). Oxf.: Univ. Press, 1993. 223 p.
62. Nicol D.M. The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453. Cambr.: Univ. Press, 1993. 482 p.
63. Jones A. H. M. The Later Roman Empire (284-602). Oxf.: University Press, 1964. 563 p.
64. Jenkins R. Byzantium: The Imperial Centuries. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1966. XIII, 400 p.
65. Obolensky D. The Byzantine commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. L.: OFM, 1971. 585 p.
66. Kaegi W.E. Byzantine Military Unrest 471-843. Amsterdam: Golli, 1981. 394 p.
67. Mac Dowall S., Hook Ch. Late Roman Cavalryman, 236-565 AD. Oxf.: University Press, 1955. 542 p.
68. Mac Dowall S., Embleton G. Late Roman Infantryman, 236-565 AD. Oxf.: University Press, 2005. 565 p.
69. Romane J. Byzantium Triumphant. L.: pen and Sword Books, 2015. 306 p.
70. Southern P., Dixon K. R. The Late Roman Army. L.: JIL, 1996. 351 p.
71. Summer G. Roman Military Clothing AD. 400-600. Oxf., University Press, 2005. 585 p.
72. Treadgold W. T. Byzantium and its Army, 284-1081. Stanford: University Press, 1995. 723 p.
73. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. Standford: Univ. Press, 1997. XXIII, 1019 p.
74. The Cambridge History of the Byzantine Empire, 500-1492 / Ed. by J. Shepard. Cambr.: University Press, 2008. XX, 1207 p.
75. The Oxford history of Byzantium / Ed. by C. Mango. Oxf.: University Press, 2002. 334 p.

76. Whately C. Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius Wars. Leiden: Brill, 2016. 514 p.
77. Whittow M. The making of Orthodox Byzantium, 600-1025. L.: Univ. Press, 1996. 520 p.